

WERKDOCUMENTEN

W 122

IN- EN UITSLUITING IN NEDERLAND

EEN OVERZICHT VAN EMPIRISCHE BEVINDINGEN

Ruben Gowricharn

Den Haag, juni 2001

DE SERIE MULTICULTURELE SAMENLEVING

Gepubliceerd

- J.D.J. Waardenburg, *Institutionele vormgevingen van de islam in Nederland, gezien in Europees perspectief*, WRR Werkdocumenten nr. W118, Den Haag.
- Ingrid Esveldt en Jeroen Traudes, *Kijk op en contacten met buitenlanders. Immigratie, integratie en interactie*, WRR Werkdocumenten nr. W119, Den Haag.
- Mirjam van het Loo, Stephan de Spiegleire, Gustav Lindstrom, James P. Kahan en Georges Vernez, *A Comparison of American and Dutch Immigration and Integration Experiences. What Lessons can be Learned?*, WRR Werkdocumenten nr. W120, Den Haag.
- J. Dagevos, *Perspectief op integratie. Over de sociaal-culturele en structurele integratie van etnische minderheden in Nederland*, WRR Werkdocumenten nr. W121, Den Haag.
- Ruben Gowricharn, *In- en uitsluiting in Nederland. Een overzicht van empirische bevindingen*, WRR Werkdocumenten nr. W122, Den Haag.
- S. Verhallen et al., *Nieuwe kansen voor taalonderwijs aan anderstaligen*, WRR Werkdocumenten nr. W124, Den Haag.

2

Nog te verschijnen

- Helga A.G. de Valk, Ingrid Esveldt, Kène Henkens en Aart C. Liefbroer, *Allochtonen in Nederland. Een demografisch profiel*, WRR Werkdocumenten nr. W123, Den Haag.
- Dennis Broeders, *Immigratie- en integratieregimes in vier Europese landen*, WRR Werkdocumenten nr. W125, Den Haag

VOORWOORD

Als vervolg op zijn eerdere rapporten over het allochtonenbeleid (1979 en 1989) heeft de WRR een studie ondernomen op het gebied van de multiculturele samenleving. Deze studie zal zich vooral richten op de analyses en overwegingen rond het feit dat Nederland zich inmiddels heeft ontwikkeld tot een immigratieland.

In het kader van dit rapport heeft de WRR verschillende onderzoekers gevraagd de informatie te verzamelen die nodig is voor een goede empirische fundering. Een van de hierbij te bestuderen onderwerpen was de vraag in hoeverre de Nederlandse samenleving open staat voor nieuwe inwoners van Nederland. Met andere woorden: welke processen van in- en uitsluiting spelen een rol bij de maatschappelijke participatie van allochtone bevolkingsgroepen? Het gaat dan niet alleen om bestaande formele regels die de toegang bepalen tot de Nederlandse maatschappelijke instituties, maar ook om de meer verborgen culturele mechanismen die een rol kunnen spelen.

Met de voorliggende studie geeft de onderzoeker Ruben Gowricharn een overzicht van de empirische bevindingen op dit gebied. In het bijzonder gaat hij in op de arbeidsmarkt, de sociale dienst en de buurt/wijk. Daarnaast schenkt hij aandacht aan de massamedia en de kunst.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	3
1 Inleiding	7
2 Sociale uitsluiting	9
3 Sferen van uitsluiting	13
3.1 De arbeidsmarkt	13
3.2 De sociale dienst	17
3.3 De buurt	21
3.4 Kunst	25
3.5 De media	28
4 Zelfuitsluiting?	31
4.1 De eigen kring	31
4.2 Transnationale verbanden	33
5 Andere vormen van uitsluiting	35
5.1 De nederlandse taal	35
5.2 Testen	37
5.3 Culturele normbeelden	38
5.4 Gedoogbeleid	40
6 Nabeschouwing	43

1 INLEIDING

'Het paradijs van Oranje' is de titel van een roman geschreven door Bea Vianen. Het boek gaat over alledaagse conflicten van Surinamers in Nederland, maar de titel is een uitstekende typering van de Nederlandse samenleving. Weinig landen in de wereld kennen zo'n grote economische en politieke stabiliteit, zijn gespaard voor natuurrampen of kennen zo'n hoog ontwikkelde morele orde als Nederland. Dat laatste komt bijvoorbeeld tot uiting in het socialezekerheidsstelsel, de wil een multiculturele samenleving te zijn, de tolerantiegraad (Gowricharn 1998d). Een zorgzame samenleving waar het goed toeven is en die tevens open en rechtvaardig is. Dit is ook het zelfbeeld van de meeste Nederlanders.

Dit zelfbeeld dient bij nader onderzoek minstens gerelativeerd te worden. In de sociale wetenschappen is het genoegzaam bekend dat verschillen in klassen, etnisch-rationale herkomst, gender, en ondertussen ook leeftijd en lichamelijke en geestelijke vermogens (handicaps) tot ongelijke behandeling aanleiding geven en aldus sociale ongelijkheid voortbrengen of bestendigen. Het gaat hier in wezen om verschillen in het bezit van 'kapitalen' (sociaal, financieel, cultureel kapitaal) die niet alleen de uitdrukking vormen van de ongelijkheid, maar die tevens de neiging hebben de ongelijkheid te bestendigen. De bestrijding van de ongelijkheid, zo is het algemeen gevoelen, kan derhalve het beste plaats vinden door het bezit van 'kapitalen' te vermeerderen. Hoe groter dit bezit, des te kleiner de sociale ongelijkheid. Vooropgesteld dat de mogelijkheid bestaat om die kapitalen vooral op de arbeidsmarkt te verzilveren.

Vandaar dat verschillende, elkaar overlappende sociale categorieën worden aangespoord om ofwel hun kapitaal te vergroten, ofwel om die te verzilveren, liefst beide: allochtonen in de eerste plaats, maar ook bijvoorbeeld bijstandsmoeders, WAO-ers, armen. Zowel de opbouw van kapitaal als de verzilvering ervan veronderstellen participatie: in het eerste geval in het onderwijssysteem, in het tweede geval in het arbeidsbestel. Geen toeval dat de integratie van allochtonen synoniem is met participatie. De aansporing om 'mee te doen' neemt soms dwingende vormen aan en wordt soms als vanzelfsprekend verondersteld. Vindt deze participatie niet plaats, dan wordt meestal daarvan afgeleid dat er sprake is van sociale uitsluiting. Op deze afleiding wordt later ingegaan.

Niet alleen bij participatie – dus insluiting – kan er een spanning bestaan tussen de wens van de betrokkenen en die van de samenleving. Dit kan ook het geval zijn bij de uitsluiting. Uitsluiting kan soms bedoeld en bewust plaats vinden, denk bijvoorbeeld aan de juridische bepalingen voor de toelating tot Nederland. Daarnaast bestaan er andere vormen van uitsluiting die weliswaar vaak nauw vervlochten zijn met de wijze waarop instituties functioneren, maar die te onderscheiden zijn van de formele procesgang. Dat komt vooral tot uitdrukking in het functioneren van organisatieculturen en informele procedures. Ten slotte: uitsluiting is mede afhankelijk van de persoonlijke bagage van individuen, die meestal nauw verweven is

met hun culturele achtergrond. Zo geniet de ene allochtone groep meer sociaal krediet dan de andere, of is de ene groep bijvoorbeeld qua mentaliteit sociaal weerbaarder dan de andere. Dit betekent dat mogelijke spanningen tussen de institutionele eisen en de persoonlijke bagage per allochtone groep, en daarbinnen per groepen van individuen, kunnen variëren.

Doel van deze studie is de meest voorkomende vormen van uitsluiting vast te stellen die van invloed zijn op de positie van allochtonen. Het gaat dus niet zozeer om een uitputtende bespreking van de literatuur op dit terrein, maar om een inventarisatie van de belangrijkste vormen van uitsluiting. Hiertoe worden de volgende richtinggevende onderzoeksvragen gesteld:

- 1 Welke formeel-institutionele, culturele en persoonlijke mechanismen leiden tot de uitsluiting van allochtonen?
- 2 Welke mechanismen neutraliseren deze neiging tot uitsluiting?
- 3 Welke spanningen doen zich voor tussen de institutionele vereisten en de persoonlijke bagage van allochtonen?

Hoewel er voortdurend wordt gesproken over zowel in- als uitsluiting, ligt het accent op de uitsluiting. En wel om een voor de hand liggende reden: het is de uitsluiting die is geproblematiseerd en niet de insluiting. Als gevolg van deze optiek heeft het merendeel van het verrichtte onderzoek zich geconcentreerd op de uitsluiting. De insluiting is als een probleemloos en wenselijk verschijnsel gezien.

8

De literatuur is beperkt tot de Nederlandstalige literatuur op een aantal belangrijk geachte terreinen. Hiertoe zijn zoekacties ondernomen met de combinatie van trefwoorden 'allochtonen' of 'migranten' en 'insluiting', 'uitsluiting', 'discriminatie', 'selectie'. Uit de hoeveelheid gevonden publicaties is afgaande op de titels een nadere selectie gemaakt. Het werd alras duidelijk dat voor een overzicht van uitsluitingsmechanismen de overgebleven hoeveelheid literatuur ordening behoefde. De besproken onderzoeken verschillen erg van elkaar qua methode, context, vraagstelling en uitwerking. Ze zijn niet altijd te vergelijken. Daarom is getracht de resultaten in de fase van de weergave niet te 'kleuren' door die te interpreteren. Wel is getracht het onderzoeksthema 'in te bedden' in een context door het laatste vooraf kort te typeren.

De opbouw van dit rapport is als volgt. In de komende paragraaf worden de begrippen in en uitsluiting verder geconcretiseerd aan de hand van enkele kenmerken. Ook wordt het onderzoeksveld afgebakend. In de daarop volgende drie paragrafen worden verschillende vormen van uitsluiting en zelfuitsluiting beschreven. In een nabeschuiving wordt stilgestaan bij enkele opvallende bevindingen.

2 SOCIALE UITSLUITING

Begrippen als in- en uitsluiting zijn afkomstig uit het dagelijks spraakgebruik en behoren niet tot het gecanoniseerde sociologische jargon. Dat wil niet zeggen dat ze niet in sociologische verhandelingen voorkomen. Vooral de vertogen op het snijvlak van beleid en academische wetenschap kenmerken zich door termen die eerder aan de verbeelding refereren dan dat zij helder en precies gedefinieerd zijn. Insluiting verwijst in dit verband naar opname in een groep of in een bestel. Dat wordt afgelezen aan de participatie in een gemeenschappelijke activiteit. Het 'meedoen', ongeacht de relevantie of behoefte daaraan, staat voorop (Koenis 1997).

Aan de participatiebenadering ligt een universalistisch maatschappijbeeld ten grondslag. Overdreven gesteld: alle individuen hebben min of meer dezelfde behoeften en aspiraties, en (willen) in dezelfde contreien participeren. Het is van belang een onderscheid te maken tussen het onvermogen om te participeren enerzijds en het blokkeren dan wel ontmoedigen van de participatie anderzijds. Dit onderscheid valt samen met het begrippenpaar achterstand en achterstelling (Veenman 1990). Het verwante begrippenpaar positietoewijzing en positieverwerving verwijst naar bepalingen op respectievelijk macro- en microniveau, maar veronderstelt twee actieve partijen (Penninx 1988).

Termen als in- en uitsluiting zijn elkaars tegenpolen. Deze vaststelling heeft, zoals bij de meeste begrippenparen, een belangrijke implicatie. Het suggereert dat de begrippen elkaar uitsluiten. Een dergelijke suggestie roept het beeld op van bijvoorbeeld uitsluiting (of insluiting) als iets absoluuts, als een verschijnsel waarbij gradaties ontbreken. Ten onrechte. Wanneer allochtonen banen op een lager niveau krijgen toebedeeld dan op grond van hun opleiding en werkervaring mag worden verwacht, dan hebben we te maken met een niet-absolute vorm van uitsluiting of insluiting (Dagevos 1998). Anders gesteld: het grote middengebied tussen de 'zuivere' conceptuele polen valt buiten beeld. En het is juist in dit tussengebied waarin zich de verschillende vormen van menging, gradaties en combinaties van in- en uitsluiting voordoen.

In- en uitsluiting zijn niet alleen concepten die vanwege hun absolute connotatie de 'gemengde werkelijkheid' onvoldoende dekken, in de praktijk zijn ze ook aan voorwaarden gebonden. Voorwaardelijke insluiting of uitsluiting is eerder regel dan uitzondering. Het feit dat bijvoorbeeld laag opgeleide werklozen langer zijn uitgesloten van de arbeidsmarkt dan hoger opgeleiden, wordt als begrijpelijk of normaal ervaren. Een ander voorbeeld betreft de schoolachterstanden van allochtone leerlingen die wordt toegeschreven aan taalachterstanden. Achterstelling omdat betrokkenen niet aan bepaalde voorwaarden voldoen, wordt dus legitiem gevonden en is zelfs beoogd.

Maar deze legitieme achterstelling is aan grenzen gebonden. Niet elke mate of vorm van uitsluiting wordt in Nederland als legitiem ervaren. Althans, er bestaan

gemengde gevoelens over de diverse vormen van gewilde uitsluiting. Zo lijkt het voor een groot deel van de bevolking niet aanvaardbaar wanneer de toegang tot de gezondheidszorg afhankelijk is van het financiële vermogen van patiënten. Weliswaar is men niet afkerig van verschillen tussen diverse categorieën patiënten, maar een 'basispakket' moet voor iedereen beschikbaar zijn, ongeacht de financiële draagkracht. Een stap verder gaat de opvatting dat ook illegalen in aanmerking komen voor dit basispakket, zeker wanneer de gezondheid van hun kinderen op het spel staat. De opvang van uitgeprocedeerde asielzoekers of de acties tegen de invoering van de koppelingswet geven de gemengde gevoelens weer tegen al te rigoureuze maatregelen. De legitimiteit van de uitsluiting wordt dus begrensd door de waardering van de gevolgen, en die zijn weer terug te voeren tot de heersende opvattingen van humaniteit.

Tussen de gewilde uitsluiting en de humanistische reactie daarop kunnen er andere vormen van menging bestaan. Zo wijst Duyvendak (1999) erop dat de voorstanders van een cultureel eenvormige samenleving – door hem gedoopt tot monoculturalisten – de humanistische waarden niet voor iedereen reserveren. Islamitische scholen worden formeel weliswaar toegestaan maar moeten hun bestaansrecht keer op keer bevechten. Een dergelijke ambivalente houding is vaker te bemerken wanneer het processen van groepsvorming betreft en leidt ook tot halfslachtige vormen incorporatie. Dit is een morele selectie die ingebakken is in de dominante perceptie en die vaak aan de probleemdefinitie ten grondslag ligt. Deze kwestie wordt in de nabeschuiving aan de orde gesteld.

Een ander aspect van de benadering in termen van in- en uitsluiting is het normatieve karakter van de termen. Insluiting bijvoorbeeld kan ook impliceren dat een werkloze allochtoon participeert in een instelling van de welvaartsstaat. Het feit dat dit niet wordt gezien als de 'juiste' vorm van participatie, geeft weer dat alleen bepaalde vormen van participatie wenselijk zijn. Dit normatieve element attendeert er tegelijkertijd wel op dat meningsverschillen tussen allochtonen en autochtonen kunnen bestaan over de betekenis van zinvolle participatie.

In plaats van uitsluiting wordt ook wel het begrip rasdiscriminatie gehanteerd. Discriminatie impliceert een ongelijke behandeling op grond van dezelfde kenmerken en verwijst naar onrecht. Het begrip uitsluiting wordt doorgaans lossier, ruimer en dus minder nauwkeurig gehanteerd, de verwijzing is eerder naar humaniteit.

Uitsluiting is dus zelden absoluut, het is veelal voorwaardelijk van karakter, het is vaak beoogd en wordt meestal als legitiem ervaren, maar de legitimiteit ervan stuit even vaak op grenzen. Zoals in de voorbeelden hierboven aangegeven kan de uitsluiting betrekking hebben op volwassenen, terwijl hun kinderen daarvan worden gevrijwaard. Dat maakt dat de uitsluiting niet alleen een hybride karakter verkrijgt – ouders wel uitgesloten van voorzieningen bijvoorbeeld en het kind niet –, maar het stelt ook de vraag aan de orde wat de eenheid van beschrijving dient te zijn.

Hier wordt als vertrekpunt het individu gekozen als eenheid van beschrijving, precies omdat bij elke andere sociale eenheid – bijvoorbeeld het gezin – de hybriditeit zich kan manifesteren. Wat niet betekent dat uitsluiting op het niveau van organisaties, groepen en culturen niet plaatsvindt. Maar de aandacht zal in eerste instantie uitgaan naar de uitsluiting van individuen.

Dit onderzoek beoogt de factoren en mechanismen in beeld te brengen die de participatie van allochtonen ombuigen, blokkeren of ontmoedigen. Als zodanig is het onderzoek inventariserend van aard. Uitsluiting wordt hier niet opgevat als een eenmalige gebeurtenis, maar als een serie handelingen, een proces, met non-participatie in het desbetreffende domein als resultaat. Een werkloze die wordt afgewezen voor een baan, is nog niet uitgesloten. Maar wanneer dit na een serie afwijzingen leidt tot ontmoediging, dan is het proces van marginalisering 'voltooid'. Het eindpunt van dit proces is dan de definitief klinkende 'uitsluiting'.

Participatie is per maatschappelijke sfeer anders, zowel qua toelating en voorwaarden als qua consequenties. Omdat de maatschappelijke sferen in sommige opzichten relatief zelfstandig zijn en elke sfeer een eigen karakter heeft, wordt verondersteld dat de mechanismen werkzaam in de ene sfeer niet automatisch aanwezig zijn in de andere. Daarom wordt een selectie gemaakt van maatschappelijke sferen die cruciaal zijn voor de positie van allochtonen, die dus van groot belang zijn voor hun vestiging en participatie in de Nederlandse samenleving.

De keuze voor de sferen is dus deels door praktische redenen ingegeven en deels gemaakt vanuit de wens een grote variatie van 'mechanismen' op het spoor te komen. Vanuit deze gedachtegang valt de keuze op drie belangrijke sferen waar veel allochtonen mee te maken hebben, te weten: de arbeidsmarkt, de sociale dienst en de buurt, het domein waar de leefwereld vorm krijgt.

De positie van allochtonen in deze drie sferen heeft directe en grote consequenties voor de betrokkenen, maar ook voor latere generaties. Daarnaast worden twee andere sferen onderscheiden die weliswaar minder dwingende gevolgen hebben, maar waar vermoedelijk andere uitsluitingsmechanismen werkzaam zijn: de kunstsector, waar naast talenten en 'etnische' voorkeuren ook de definitiemacht van het kunstestablishment van belang is, en de sfeer van de media.

Hoe wenselijk participatie in de ontvangende samenleving ook is, de participatie in eigen kring is niet onopgemerkt gebleven. Sommige vormen van participatie in eigen kring zijn zelfs omstreden geraakt. Hier is niet zozeer het begrip participatie aan de orde – en dus ook niet uitsluiting door de ontvangende samenleving –, maar de oriëntatie op de eigen culturele instituties, met naar beweerd zelfuitsluiting als resultaat. Een bespreking van deze reële of vermeende vormen van zelfuitsluiting past in de inventarisatie als 'complementair mechanisme'. Daartoe zal de behoefte aan eigen voorzieningen – de allochtone zuilvorming – worden besproken en de ontwikkeling naar transnationale gemeenschappen. In hoofdstuk 5 worden enkele andere 'mechanismen' besproken: de taal, testen, normbeelden en

het gedoogbeleid. In de nabeschuiving worden enkele belangrijke punten voor het voetlicht gehaald.

3 SFEREN VAN UITSLUITING

3.1 DE ARBEIDSMARKT

De arbeidsmarkt geldt in Nederland als veruit het belangrijkste domein dat de sociale positie van individuen bepaalt. Het is daarom geen toeval dat veel onderzoek naar uitsluiting van allochtonen heeft plaats gevonden op dit terrein. Het leeuwendeel van dit onderzoek is verricht in een context waarbij de werkloosheid van allochtonen procentueel een veelvoud was van dat van de autochtone bevolking. Deze verhouding is nog steeds gangbaar, zij het dat het niveau van de werkloosheid is gedaald van ruim 19 procent in 1987 tot 9 procent in 1999. Het gevolg van deze aandacht voor de werkloosheid is dat het grootste deel van het onderzoek is gericht op de instroom van allochtone werkzoekenden. Voorts is het onderzoek vanwege de relatief lagere opleiding van allochtonen beperkt tot de onderste segmenten van de banenmarkt.

Het arbeidsmarktonderzoek is onder te verdelen naar uitsluiting ten gevolge van zoekgedrag, de werving en selectie van personeel en de door- en uitstroom. Het eerste heeft betrekking op de zoekkanalen van zowel bedrijven als werkzoekenden. Hooghiemstra et al. (1990) stellen op basis van 52 onderzochte bedrijven vast dat in een derde van de gevallen gebruik werd gemaakt van advertenties, 15 procent van de aanname kwam voor rekening van uitzendbureaus en spontane aanmeldingen, 14 procent werd 'aangeleverd' door het eigen personeel en 12 procent door het arbeidsbureau.

Allochtoon personeel werd vooral bereikt via het arbeidsbureau en uitzendbureaus. Maar de allochtonen zelf gebruikten net iets andere zoekkanalen dan de bedrijven, en zij verschilden bovendien onderling in het gebruik ervan. Surinamers en Antillianen en Nederlanders gebruikten min of meer dezelfde zoekkanalen: in de eerste plaats het arbeidsbureau, in de tweede plaats advertenties, vervolgens uitzendbureaus, open sollicitaties en familie en bekenden. Bij Turken en Marokkanen was de rangorde anders: arbeidsbureau, familie en bekenden, open sollicitatie, advertentie, uitzendbureau. Dit patroon veranderde in de loop der tijd ietwat, maar was in grote lijnen terug te vinden in een later onderzoek naar jonge Turken op de arbeidsmarkt (Veraart 1996).

De discrepantie in het gebruik van zoekkanalen tussen bedrijven en allochtonen verklaren Hooghiemstra et al. (1990) vanuit een culturele factor (het zoeken via netwerken van persoonlijke relaties), een historische factor (men blijft zoeken volgens een stramien dat in het verleden effectief was) en de beheersing van de Nederlandse taal. Maar de discrepantie in zoekkanalen is waarschijnlijk minder onschuldig. Uit een enquête van de Loontechnische Dienst (1993) komt naar voren dat liefst 73 procent van de bedrijven zich niet extra inspanden om minderheden te werven. Veelgebruikte toelichtingen op dit standpunt waren dat zij (de werkgevers) "de beste kandidaat kiezen ongeacht de afkomst of leeftijd", "dat er geen

gedadigden zijn uit de minderheidsgroepen” of dat ze er “nooit bij hebben stilgestaan.”

Eenmaal ‘door de poort’ staat de kandidaten een selectie te wachten. Dergelijke selecties werden reeds aan het eind van de jaren zeventig aan de orde gesteld door Bovenkerk en Breuning-Van Leeuwen (1978) in hun onderzoek naar rasdiscriminatie op de Amsterdamse arbeidsmarkt. In dit onderzoek melden twee testpersonen zich aan voor een geadverteerde baan. De kandidaten zijn zoveel mogelijk ‘identiek’: ze schrijven dezelfde brieven, hebben dezelfde opleiding, hetzelfde arbeidsverleden enzovoorts, en verschillen slechts in een opzicht van elkaar: uiterlijke afkomst. Vaak werd de kleurling niet opgeroepen en de blanke wel. En zelfs wanneer beide kandidaten werden opgeroepen, werd in de meeste gevallen de blanke kandidaat gekozen. De onderzoekers concludeerden dat er sprake was van rasdiscriminatie.

Dit onderzoek was in menig opzicht ontluisterend aangezien vraagstukken van discriminatie op grond van ras zeer gevoelig lagen. Maar de methode, die een experiment vooronderstelt, vandaar de benaming ‘experimentele methode’, bleek ook op andere terreinen bruikbaar. Op de woningmarkt is dezelfde methode toegepast met vergelijkbare resultaat en later is deze ook met succes gehanteerd bij de vaststelling van discriminatie bij de toelating tot discotheken en in de horeca. De experimentele methode bleek niet alleen in meerdere sectoren succesvol te zijn, maar in zekere zin ook ‘tijdloos’: Bovenkerk et al. hanteerden haar meer dan vijftien jaar later opnieuw in onderzoek naar de selectie bij uitzendbureaus en opnieuw met hetzelfde resultaat (Bovenkerk et al. 1994).

Een ander type onderzoek naar de selectie van personeel in lagere segmenten van de arbeidsmarkt werd verricht door Van Beek (1993). Hij vroeg aan verantwoordelijke personeelsfunctionarissen welke kenmerken van belang zijn bij de aanname van personeel. Vervolgens brachten zij een rangorde aan in de door hen gewenste eigenschappen van werknemers. Op grond hiervan was het mogelijk het relatieve gewicht van de afzonderlijke kenmerken te becijferen. Het grootste gewicht werd toegekend aan werknemers die jong zijn (leeftijd, 27%), van het mannelijke geslacht (geslacht, 23%), van blanke afkomst (etniciteit, 10%) en gezondheid (10%). Van Beek benadrukte dat dit eigenschappen zijn waar mensen niets aan kunnen doen; men zou kunnen stellen dat het ‘biologische’ variabelen zijn. De voorkeur van werkgevers wordt voor 70 procent bepaald door deze grootheden (Van Beek 1993: 99).

Niet minder interessant is dat de grootheden die prominent in de economische theorie voorkomen een aanzienlijk geringer gewicht bezitten: opleiding (7%), loonkosten (2%), werkervaring (1%), taalbeheersing (5%), totaal 15 procent. Het onderzoek van Van Beek bevatte nog een interessant gegeven. In een vooronderzoek ging hij verder dan de vaststelling van voorkeuren. Hij probeerde ook het ‘nadeel’ te compenseren dat sommige sollicitanten immigranten zijn. Dat deed hij door

– hypothetisch – een subsidie in het vooruitzicht te stellen aan de werkgever. Bij afwijzing voerde hij dat subsidiebedrag op. Pas bij een maandelijks subsidie van 600 gulden, dat wil zeggen ongeveer 30 procent van het gemiddelde brutoloon in het onderzochte segment, sorteerde deze prikkel noemenswaardig effect (Van Beek 1993: 93). In feite zijn de barrières voor 'buitenlandse werknemers' vertakter en hoger. Want veel in het buitenland behaalde diploma's alsmede daar opgedane ervaring worden in Nederland niet of nauwelijks erkend. De grootheid 'afkomst' herbergt dus een scala van achterstellende factoren.

Het is van belang erop te wijzen dat de resultaten van Van Beek op z'n best 'simulaties' zijn. In tegenstelling tot de experimentele methode van Bovenkerk en zijn medewerkers, zijn de resultaten van Van Beek niet gebaseerd op waarnemingen, maar op ervaringen, intenties en opinies van personeelsfunctionarissen. Die kunnen worden opgevat als een benadering van de werkelijkheid, zij het dat de grootte van een eventuele kloof tussen voornemen en handeling moeilijk is vast te stellen. En gelet op de gevoeligheid van de onderwerpen (uitsluiting op diverse gronden), mag worden aangenomen dat de uitkomsten van dit onderzoek geflatteerd zijn.

Waar de benadering van Bovenkerk en Van Beek een voorkeur voor bepaalde individuen tot uitdrukking brachten, legde het onderzoek van Veenman (1995) de preferentie voor bepaalde groepen bloot. In een survey gericht op het achterhalen van arbeidsprestatiebeelden bracht hij de lotgevallen van zes etnische groepen in beeld, te weten Spanjaarden, Surinamers, voormalig Joegoslaven, Molukkers, Turken en Marokkanen. In dit in 1983 voor het eerst uitgevoerd en in 1995 herhaald onderzoek is onder andere gevraagd naar de voorkeuren en aannamebereidheid van werkgevers. Qua voorkeur namen de Spanjaarden de eerste plaats in, gevolgd door Surinamers, Molukkers, Turken, ex-Joegoslaven en Marokkanen. Ook wat betreft de aannamebereidheid kwamen Spanjaarden op de eerste plaats en Marokkanen op de laatste.

Een van de interessantste aspecten van Veenman's onderzoek betreft de inhoud van de prestatiebeelden. Deze bestond uit de elementen 'omgang met collega's', 'motivatie', representativiteit, betrouwbaarheid, 'vlijt', 'verzuim', 'stiptheid' (1995: 22 e.v.). Veenman voegde het element van 'taalvaardigheid' toe aan de lijst en dat maakte wat uit. Surinamers en Molukkers kwamen hierdoor gunstiger uit de bus. 'Motivatie' en 'vlijt' golden vooral voor ex-Joegoslaven, terwijl het verwijt 'verzuim' alle groepen trof.

In de tijd bezien bleek evenwel het een en ander te zijn veranderd. De positie van de voormalig Joegoslaven is ongunstiger geworden, vermoedelijk onder invloed van de oorlog op de Balkan (Veenman 1995: 50). Daarentegen staan Surinamers en Molukkers er nu beter voor. Spanjaarden en Marokkanen blijven het sterkst van elkaar verschillen. Hoewel de arbeidsprestatiebeelden bij werkgevers niet statisch zijn, zijn de veranderingen bepaald niet spectaculair.

Afgezien van het element vakbekwaamheid, verwijst geen enkel van de elementen naar het niveau van het genoten onderwijs. Dit is een opvallend gegeven aangezien juist onderwijs als de grote bepalende factor wordt opgevoerd in de discussie over de verdeling van banen. Nog interessanter zijn de positieve ervaringen met 'vakbekwaamheid' per allochtone groep. Op grond van dat criterium belandden de meest 'talige' allochtone groepen of de groepen met het hoogst genoten onderwijs, de Molukkers en Surinamers, aan de onderkant van de lijst (resp. 36 en 34%) en staan Turken, ex-Joegoslaven en Spanjaarden met respectievelijk 53, 49 en 47 procent bovenaan de rangorde (Veenman 1995: 32). De hoogst opgeleide of talige groepen waren niet de meest vakbekwame, oftewel, taal en vakmanschap vielen niet samen.

In een eerder onderzoek hebben Niesing en Veenman (1990) getracht het verschil te begrijpen in de duur van de werkloosheid van allochtonen en autochtonen. De verklarende factoren waren opleidingsniveau, leeftijd, geslacht en regionale werkloosheid. De betekenis van deze factoren bleek gering te zijn. Hoewel de resultaten per allochtone groep enigszins verschilden, bleven de onderzoekers zitten met een forse 'onverklaarde rest'. Dat residu begrepen de auteurs ten dele als rasdiscriminatie. In een latere publicatie (Niesing et al. 1994) schatten zij dat het verschil in werkloosheid tussen allochtonen en autochtonen voor ongeveer de helft wordt verklaard door de discriminerende houding van werkgevers.

16

In- en uitsluiting zijn processen die niet alleen beperkt zijn tot de werving en selectie. Zij doen zich ook voor in arbeidsorganisaties, dus tijdens de loopbaanontwikkeling. Het gaat om twee onderscheiden verschijnselen die tot uitdrukking komen in de leefwereld en in de stagnatie van de doorstroom. Hoe belangwekkend beide aspecten ook mogen zijn voor het arbeidsleven, er bestaat weinig onderzoek hierover. Het schaarse materiaal laat zich als volgt samenvatten:

- 1 Allochtonen op de werkvloer worstelen vaak met problemen van aansluiting bij autochtone collega's. Deels gaat het om verschillen in werkstijlen (vooral in de dienstverlenende beroepen) en deels betreft het de opname in teams (Gowricharn 1997a). Dergelijke fricties komen vooral tot uitdrukking in organisaties die zich kenmerken door hechte teams, zoals de politie (De Vries 1992). Deze ontwikkelingen leiden weer tot een buitensporig groot vertrek van werknemers (Van Veen 2001).
- 2 De leefcultuur in de organisaties kenmerkt zich niet zelden door pesterijen en raciale discriminatie. Uit het onderzoek van Meerman (1999), dat is uitgevoerd in een drietal ambtelijke organisaties, komt naar voren dat het aan acceptatie schort op de werkvloer. Getalsmatige verhoudingen spelen een rol in dit proces – allochtone werknemers zijn als groep weerbaarder terwijl de enkeling wordt vermalen. Dat heeft gevolgen voor de arbeidssatisfactie, de arbeidsinzet en het ziekteverzuim. Hoofden van afdelingen staan ambivalent tegenover dergelijke gevallen: enerzijds zijn zij tegen zaken die de werksfeer verpesten, anderzijds neigen zij ertoe de andere kant op te kijken wanneer dergelijke 'incidenten' zich voordoen of voelen zij zich niet bij machte daar-

- tegen op te treden. Uit eerder onderzoek bij commerciële bedrijven komt een soortgelijk patroon naar voren (Twuyter 1995).
- 3 Uitsluiting doet zich binnen arbeidsorganisaties ook op een formeler niveau voor. Hier manifesteren zich veelal dezelfde mechanismen als die bij de instroom. Het feit dat allochtonen nauwelijks voorkomen in het management van arbeidsorganisaties, ook niet in die organisaties waar zij traditioneel oververtegenwoordigd zijn, doet vermoeden dat die 'interne selectie' effectief is. Blijkens onderzoek is er in het algemeen sprake van beperkte mobiliteit (Dagevos 1998).

Ten slotte mag gewezen worden op de uitsluiting van posities door de uitstroom van allochtonen te bevorderen. Hoewel er hierover nauwelijks literatuur voorhanden is, zijn er aanwijzingen dat er in het verleden bij collectieve ontslagen relatief veel allochtonen waren betrokken. Een dergelijke exit is overigens ook individueel te bevorderen. Voorts is uit de bevindingen van de parlementaire enquêtecommissie Buurmeijer, die de toestroom naar de WAO onderzocht, op te maken dat werkgevers en werknemers een stilzwijgende overeenkomst bezaten om overtollige werknemers – vooral aan de onderkant van de bedrijfshiërarchie – te laten afvloeien naar de WAO. Dat heeft destijds geleid tot onevenredig hoog percentage Turken en Marokkanen in de WAO, een onderwerp dat nog steeds de aandacht wil trekken.

3.2 DE SOCIALE DIENST

17

Het is niet ongebruikelijk de overheid voor te stellen als de weldoener van alle burgers. Soms moet de overheid impopulaire maatregelen nemen, die worden gerationaliseerd met verwijzing naar een algemeen of een nationaal belang. Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer het gaat over de beteugeling van de immigratie (Schuster 1999) of beperking van het aantal arbeidsvergunningen aan buitenlandse werkzoekenden (Bocker en Clermonts 1995). Maar de overheid kan ook – al dan niet bewust – allochtone ingezetenen uitsluiten van bepaalde bronnen van welvaart en welzijn. Dat wordt in deze paragraaf geïllustreerd aan de hand van de toegang tot de bijstand en meer in het bijzonder aan de armoede onder allochtonen.

Inherent aan de voorzieningen van de welvaartsstaat is de discussie over de toegankelijkheid. Welke personen hebben recht op de voorzieningen, hoe lang, en in welke mate? In dit kader ontkomt de overheid er niet aan om de toegang tot en de claims op de 'vleespotten' (de term is in dit verband gebruikt door Paul Schnabel) te reguleren. Soms zijn bepaalde maatregelen bedoeld om een beroep op voorzieningen tegen te gaan. Het actuele voorbeeld is de koppelingswet die veel illegalen uitsluit van toegang tot de voorzieningen en aldus schrijnende vormen van armoede in het leven roept (Engbersen et al. 1999). Asielzoekers die in afwachting van een beslissing langdurig geïsoleerd blijven, die geen kinderbijslag ontvangen en wier inkomsten soms beneden het bijstandsniveau liggen, vormen een ander

voorbeeld. Deze gewilde uitsluiting geldt ook voor 'halve en witte illegale' personen die wel in Nederland verblijven, maar (soms) geen beroep mogen doen op welvaartsvoorzieningen.

Naast de verblijfsstatus bestaan andere gewilde vormen van uitsluiting uit net niet sluitende regelingen, vooral die bedoeld zijn voor de oude dag. Oudere allochtonen hebben vaak een onvolledig arbeidsverleden. Meestal hebben de betrokkenen grote perioden van werkloosheid gekend, en soms hebben zij in het buitenland gewerkt. Weer anderen, vaak (gescheiden) vrouwen, hebben helemaal geen arbeidsverleden. Hun ontoereikende pensioenen daargelaten, komen allochtone ouderen in aanmerking voor een uitkering krachtens de Algemene Ouderdomswet, maar hier geldt dat voor elk jaar dat de gerechtigde niet in Nederland verbleef de uitkering met twee procent wordt verminderd. Alle tekorten tezamen worden uiteindelijk aangevuld door de Algemene Bijstandswet tot het niveau van het bestaansminimum. Maar in tegenstelling tot de ouderen met een volledige WAO-uitkering zijn de ABW-ouderen onderhevig aan de vermogenstoets.

Een andere belangrijke reden waarom allochtonen eerder in de armoede belanden is gelegen in de onvoldoende bekendheid met de hier functionerende geldeconomie, het socialezekerheidsstelsel en de geldinstituties. Deze factor geldt met name voor allochtonen die niet zo lang geleden zijn ingeburgerd en in mindere mate ook voor jongeren die zich zelfstandig willen vestigen. Door de ontwikkeling van de geldeconomie in westerse landen, is geld 'cultuur' geworden en daarmee een vanzelfsprekend onderdeel van onze geestelijke bagage. Voor nieuwkomers uit niet-westerse landen echter is de hoogontwikkelde geldeconomie een schoksgewijze kennismaking, en dit heeft grote consequenties voor eventuele schuldvorming. Dit psychologische en sociologische aspect van geld is helaas een weinig onderzocht verschijnsel.

Uit het beschikbare onderzoeksmateriaal komt naar voren dat de periode van vestiging een riskante periode is, omdat dan de meeste uitgaven worden gedaan (Brand 1989; Hoekstra 1990; Bocker 1993; Van der Zwaard en De Ruiter 1999). In een dergelijke periode – de komst van kinderen sorteert hetzelfde effect – vinden in korte tijd veel uitgaven plaats, terwijl het inkomen niet altijd toereikend is. Het gaat hier niet alleen om de aankoop van de belangrijkste duurzame (en dus dure) consumptiegoederen, of de ervaring dat haast alles geld kost, maar ook om de hoge omloopsnelheid van het geld. Voor allochtonen uit de niet-westerse wereld is het vaak een onthutsende ervaring hoe snel het beschikbare geld op is. De behoefte aan meer goederen of om verplichtingen na te komen blijft niettemin voortbestaan en daarmee ontstaat een permanente druk om 'spullen' te bemachtigen.

Tal van financiële instituties zijn behulpzaam om dergelijke problemen op te lossen. Kleine en grote banken overspoelen huishoudens met wervende verhalen om geld te lenen. De leencapaciteit wordt niet zelden opgerekt om leningen voor minder draagkrachtigen mogelijk te maken, waarbij de risico's worden gecompens-

seerd door excessief hoge rentes. Ook postorderbedrijven doen mee aan de verlokking van de welvaartsstaat. De fiscus moedigde tot voor kort dit gedrag aan door de rente aftrekbaar te stellen. Het blijkt moeilijk te zijn voor mensen in behoeftige omstandigheden om weerstand te bieden aan een dergelijke verleiding door gezaghebbende financiële partijen. Men kan aanvoeren dat de consument autonoom en vrij is in zijn bestedingen, maar de keerzijde van consumptievrijheid is niet zelden schuldvorming. Zeker bij dwingende behoeften en verplichtingen is de verwerving van goederen een eerste prioriteit en de afbetaling ervan een zorg voor later.

Ook kennis van het uitkeringsstelsel is in dit streven zich te vestigen of verplichtingen na te komen van cruciaal belang. Krijg je geld omdat je kinderen hebt? Word je betaald om niet te werken? Is de dokter gratis? Enkele vragen om te verduidelijken dat de inrichting van de welvaartsstaat voor veel allochtonen niet 'logisch' is. Het stelsel is zo complex dat zelfs geschoolde autochtonen moeite hebben hun weg daarin te vinden. Bovendien zijn veranderingen in wet- en regelgeving aan de orde van de dag, waardoor informatie snel verouderd raakt en de ondoorzichtigheid toeneemt. Zo ingewikkeld is dit stelsel dat zelfs uitvoerende medewerkers ondanks de beschikking over wetten, richtlijnen en circulaire's in concrete gevallen te rade moeten gaan bij collega's. De verwachting dat – allochtone en autochtone – cliënten zonder brokken te maken in dit stelsel hun weg vinden, is weinig realistisch.

Verplichtingen in het buitenland behoren eveneens tot de oorzaken van de allochtone armoedevorming. Van de drie grote culturele groepen, Surinamers, Turken en Marokkanen, is bekend dat zij jaarlijks geld overmaken, goederen verzenden of meenemen naar het land van herkomst. Dat het hier om niet geringe bedragen gaat, blijkt uit een recente becijfering van de steun die Surinamers in Nederland verlenen aan verwanten en vrienden in Suriname (Gowricharn en Schuster 2000). Het jaarlijkse gemiddelde van de drie genoemde stromen geld, postpakketten en bestedingen tijdens de 'vakantie' bedroegen in de tweede helft van de jaren negentig respectievelijk 50, 43,2 en 17,5 miljoen Amerikaanse dollars. Het totaalbedrag van 111 miljoen dollar bedroeg 23 procent van het gemiddelde nationaal inkomen van Suriname in de jaren 1992-1997. Van Turken en Marokkanen wordt alleen de officiële particuliere geldovermaking in 1997 geschat op respectievelijk 370 en 258 miljoen Nederlandse gulden (Muus 1999: 45). Gelet op de mogelijkheid voor deze bevolkingsgroepen om frequenter naar het land van herkomst te gaan, is het waarschijnlijk dat de vakantiebestedingen en de meegenomen goederen hoger uitvallen dan bij Surinamers.

Ten slotte komt schuldvorming bij allochtonen ook voort uit, ruim geformuleerd, hun leefwijze, die afwijkt van het standaard Nederlands huishouden waarop de bijstandsnorm is gebaseerd. De omvangrijke gezinnen vormen een eerste en ook bekende reden die tot schuldvorming leidt. De kinderbijslag draagt bij in de kosten van levensonderhoud, met name van jonge kinderen. Naarmate de leeftijd toeneemt, neemt het ondersteunende aandeel van de kinderbijslag af. In het alge-

meen geldt dat grote huishoudens, kenmerkend voor allochtonen, ondanks de kinderbijslag voor een opgave worden gesteld. Want hoe groter het huishouden, hoe lager het per capita inkomen, hoe moeilijker het rondkomen. Het risico van schuldvorming is bij deze huishoudens groter, de feitelijke schuldvorming eveneens (Brand 1989).

Ook belangrijk voor de schuldvorming is het consumptieniveau van bepaalde huishoudens. Soms betreft het wat in de Engelstalige literatuur 'conspicuous consumption' wordt genoemd, een compensatiegedrag dat nauw samenhangt met deprivatiegevoelens en met de sociaal lagere afkomst van veel allochtonen (Sansone 1992). Deze behoefte aan 'show and glamour', tot uitdrukking komend in de aanschaf van opvallende (en meestal duurzame) consumptiegoederen, is een demonstratie van maatschappelijk succes of, cynisch geformuleerd, van toenemende integratie. Want consumptie is een van de maatstaven om deelname aan de maatschappij te beoordelen.

Daarnaast vallen de kosten op die allochtonen maken in de sociale sfeer. De bekende uitgaven zijn de hoge telefoonrekening, de aanschaf van traditioneel voedsel, uitgaan en recreatie, eenmalige grote uitgaven bij grote sociale gebeurtenissen als de sluiting van huwelijken. Het bezoek van verwanten en vrienden – niet alleen uit Nederland, maar ook uit het land van herkomst en steeds vaker uit omliggende Europese landen – doet de kosten van levensonderhoud toenemen.

20

Beoordeeld naar Nederlandse maatstaven zijn deze en dergelijke uitgaven niet altijd legitiem. Toch moet erop worden gewezen dat aan deze consumptie en leefwijzen cruciale zaken zijn verbonden als eer, respect en eigenwaarde. De betrokkenen moeten zich niet alleen sociaal, cultureel en psychologisch handhaven in de Nederlandse samenleving, maar ook in de eigen gemeenschap. Tussen de inkomsten en de uitgaven staat een persoon met behoeften en wensen die ook cultureel geënt zijn. Culturele verschillen die vooral tot uitdrukking komen in zowel de samenstelling van het consumptiepatroon als in de hoogte ervan.

Hoe is de overheid betrokken bij dit proces van armoedevorming onder allochtonen? De overheid is actief om eenmaal ontstane schulden te verminderen. Maar op drie aanwijsbare momenten treedt er een selectie op ten nadele van bepaalde categorieën financieel behoeftigen, in het bijzonder allochtonen. De eerste selectie vindt plaats door medewerkers van de sociale dienst, die een onderscheid maken naar bijvoorbeeld 'nette armen' en 'andere armen' (Engbersen 1990). De 'nette armen' voldoen aan cultureel gangbare beelden van fatsoenlijke mensen. Deze armen krijgen aan de balie van de sociale dienst veel sociaal krediet en worden intensief geholpen. Degenen die niet beantwoorden aan het beeld van de 'nette armen', kunnen niet altijd rekenen op hulp van de uitvoerende medewerkers.

Dergelijke selecties doen zich ook voor bij de sanering van schulden. Hier worden in eerste instantie cliënten geholpen wier schuld niet buitensporig is, zowel moreel

bezien als qua omvang. De meest kansrijke cliënten dienen de indruk te wekken dat zij spijt hebben van hun handel en wandel, bereid zijn discipline en offers op te brengen, het vooruitzicht hebben om binnen een afzienbare termijn uit de schulden te geraken en niet in herhaling zullen vervallen. Kan deze indruk niet gevestigd worden of is de schuldvorming moreel niet aanvaardbaar zoals bij fraudeschulden of bij de aanvraag van bijzondere bijstand om verwanten te ondersteunen, dan vindt er veelal afwijzing plaats.

De bereidheid om cliënten te helpen is zelden een individuele keuze: soms is het een kwestie van beroepscultuur, zoals bij de selectie aan de balie van de sociale dienst waar collega's elkaar hun 'ervaringskennis' doorgeven. Maar nog vaker is deze selectie een officieel beleid. Zo is de strategie om de meest kansrijken af te romen bekend van de werkloosheidsbestrijding en volstrekt rationeel in een klimaat waarin 'scoren' vertaald wordt in termen van aantallen cliënten. Sociale diensten staan eveneens onder druk om de uitstroom te bevorderen of om de schuldenlast te verminderen. Derhalve vindt ook hier een afroming plaats van de meest kansrijken.

Een aparte ontwikkeling betreft de bijzondere bijstandsverstrekking. Deze verstrekking is bedoeld als tegemoetkoming in bijzondere uitgaven als gevolg van onvoorziene gebeurtenissen. Maar cultuurspecifieke uitgaven van allochtonen vallen hier niet onder. Financiële uitgaven van allochtonen zijn evenwel niet los te zien van hun leefcultuur. Dit verband tussen leefcultuur en cultuurspecifieke uitgaven geldt overigens ook voor autochtonen. De twee honden die mevrouw Jansen erop na houdt vormen terecht geen belemmering om haar in aanmerking te doen komen voor hulp uit de bijzondere bijstand. Waarom is dat voor allochtone cliënten minder vanzelfsprekend bij een sterftegeval in het land van herkomst? Groepen in diaspora functioneren slechts ten dele in de beslotenheid van de natie staat, zeker als hun culturele behoeften verschillen van die van de ontvangende samenleving. Door de cultuurspecifieke uitgaven van allochtonen ontvankelijk te verklaren voor de bijzondere bijstand, kan een deel van de uitsluiting via armoede worden voorkomen (Gowricharn 2000a).

3.3 DE BUURT

De buurt wordt als een belangrijk integratiedomein beschouwd. Allochtonen moeten onderdeel van de wijk worden zoals arbeiders dat 'vroeger' waren. De voorstelling van zaken is dat deze gebieden 'vroeger' bestonden uit hecht geïntegreerde en cultureel uniforme sociale eenheden. Zelden wordt er gesproken over de verzuiling, over de vestiging van nieuwe wijkbewoners uit andere delen van Nederland, of over de distinctiebehoefte van de beter gesitueerden. Dit laatste manifesteert zich ook in nieuwe vormen door de selectieve migratie naar 'betere' wijken. Gevolg hiervan is onder andere dat bestaande sociale samenhangen zoek raken en dat er in de buurt een concentratie ontstaat van personen met minder

gunstige sociale kenmerken. Deze verschijnselen van concentratie, segmentatie, verbrokkeling en migratie zijn oud en hebben weinig aan actualiteit ingeboet. En ook nu wordt de wijk als het domein gedefinieerd waarin nieuwkomers, *in casu* allochtonen, dienen te integreren (Blokland-Potters 1998).

Toch heeft de wijk een specifiek probleemgezicht gekregen. Als gevolg van de economische recessie in de jaren tachtig en negentig bestonden sommige buurten en straten overwegend uit werklozen. Het ging vaak om on- en laaggeschoolde werknemers die overtollig waren bevonden en elders passend werk moesten zien te vinden. De uitkeringsdichtheid was hoog en de duur van de werkloosheid lang. In dit kader werd gesproken over een aankomende 'tweede generatie werklozen'. Hieronder bevonden zich in sommige wijken veel etnische minderheden. Concentraties minderheden vielen samen met concentraties werklozen, wat later leidde tot (jeugd)criminaliteit en onveiligheid (Van Berkel et al. 1998).

Er was nog een andere ontwikkeling die de buurt op de politieke agenda plaatste. Sinds het begin van de jaren tachtig kreeg Nederland te maken met het verschijnsel extreemrechts. De aanhang van deze politieke stroming werd niet helemaal terecht gelokaliseerd in de autochtone delen van de oude stadswijken. Het gevoelen onder dit segment van de bevolking zou zijn dat allochtonen het sociale vangnet verwarden met een hangmat en dat zij rechten bezaten die het 'eigen volk' eerst toekwamen. Het gevaar van sociale erupties, zoals die zich voordeden in Amerikaanse en Engelse steden, leidde ook in Nederland tot het inzicht dat er iets gedaan moest worden aan de noden van de inheemse wijkbevolking. Dreigende verpaupering, opstandigheid en sociale passiviteit van allochtonen werden tot integraal onderdeel van de probleemwijk verklaard.

De specifieke problematiek van allochtonen in dit veronderstelde integratiedomein bestaat uit een drietal, niet altijd samenhangende, elementen:

- 1 het bevorderen van de doorstroom uit de oude wijken naar nieuwe gebieden;
- 2 de relaties tussen bewoners en opname/uitsluiting van allochtonen in de buurt;
- 3 verzet tegen nieuwkomers.

De doorstroom

In haar rapportage minderheden 1995 hanteert het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) een tweevoudig perspectief op de concentratiewijk. Deze wordt gezien als de uitdrukking van ruimtelijke segregatie: het is een achterstandswijk en een doorstroomwijk. Het concentratieproces acht het SCP weinig transparant en verschillend per etnische groep. De concentratie bestaat uit mensen met kenmerken als langdurige werkloosheid en laag opleidingsniveau, maar deze kenmerken gelden ook voor de aldaar wonende autochtonen. De allochtone concentraties hangen nauw samen met de aard van de woningvoorraad en de sociaal-economische status van de bevolking van de wijk (Tesser et al. 1995: 436).

De doorstroming acht het SCP afhankelijk van 'lokale' factoren als de verdeling van de woningvoorraad naar huur- en koopwoningen, de beschikbaarheid van delen van de woningvoorraad, de koopkrachtige vraag onder etnische groepen, hun voorkeuren en woonwensen, institutionele factoren zoals het huisvestingsbeleid van gemeenten en woningbouwcorporaties, en de discriminatie door verhuurders en bemiddelaars op de woningmarkt (Tesser et al. 1995: 31).

In een recent proefschrift over wooncarrières van Turken en Marokkanen in Utrecht worden enkele van deze bevindingen genuanceerd (Bolt 2001: 164):

- 1 de meeste verhuizingen vinden plaats binnen de huursector. Verhuizingen van huur- naar koopwoningen zijn schaars en worden in aantal overtroffen door de omgekeerde beweging;
- 2 zeer weinig Turken en Marokkanen weten door te stromen naar eengezinswoningen. Degene die dit wel lukt, heeft een relatief hoger inkomen en heeft gemiddeld langer in de vorige woning gewoond;
- 3 verhuizingen gaan relatief vaker naar grotere woningen met de 5-kamerwoning als absolute plafond.
- 4 hoewel de verhuizingen naar relatief duurdere en grotere woning gaat, is het opvallend dat bij Turken een kwart van de verhuisbeweging naar een goedkopere woning is.

Zowel bij het ontstaan van de concentratie als bij de doorstroming wordt er nauwelijks melding gemaakt van discriminatie. Zo de concentratie, of het gebrek aan doorstroming, het gevolg is van uitsluiting, wordt dat verschijnsel bepaald door een veelheid van factoren: de geringe financiële draagkracht van de betrokkenen, de ogenschijnlijk weinig transparante voorkeur voor de concentratiewijk, het geringe aanbod van alternatieve grotere woningen.

Toch wijst Bolt (2001) op twee mechanismen die onbedoeld tot uitsluiting leiden. Een verruiming van het aanbod van huurwoningen zal het voor veel Turkse en Marokkaanse huishoudens mogelijk maken te verhuizen. De keerzijde hiervan is dat de concentratie van negatieve kenmerken bij de blijvers zal worden versterkt. Bolt wijst er ook terecht op dat het verblijf van de bewoners in de concentratiewijk kortstondig kan zijn, dus dat de sociale effecten van de wijk op de bewoners mogelijk te verwaarlozen is. De veronderstelde negatieve effecten zijn geldig op geaggregeerd niveau en statistisch van aard: onbekend is of het om dezelfde mensen gaat.

Het tweede mechanisme dat tot sociale uitsluiting leidt is het voornemen om een deel van de huurwoningen om te zetten in koopwoningen. Het betreft het meest aantrekkelijke deel van de huurwoningvoorraad. Samen met de nieuwbouw in de sociale huursector blijft dit segment van de woningvoorraad niet goed bereikbaar voor lagere inkomensgroepen (Bolt 2001: 170). Met ongewilde concentratie als mogelijk resultaat, doch dit kon niet onomstootbaar worden vastgesteld.

De opname van allochtonen in buurten

Ook hier ligt een mengmodel ten grondslag aan de gewenste insluiting van allochtonen. Concentratie en groepsvorming zijn uit den boze, en het zijn vooral sociale contacten tussen allochtonen en autochtonen die maatgevend zijn voor de opname in de buurt. Vanuit de mengingsgedachte worden gewenste verhoudingen van de bevolkingssamenstelling becijferd (Tesser et al. 1995). Het is derhalve niet verwonderlijk dat in beschouwingen over de 'gedroomde wijk' gekoerst wordt naar de ontmoetingskansen tussen allochtonen en autochtonen. De 'gedroomde wijk' is de gemengde wijk. Voor een bespreking van deze en dergelijke mythen rondom de wijk wordt verwezen naar Duyvendak (1999).

Opvallend aan dit denken over integratie in de buurt is de abstractie van het sociale milieu. Met wat voor soort mensen is er contact? Wijken zijn onderling gedifferentieerd naar milieus en dat kan grote gevolgen hebben voor het referentiekader en de mogelijkheden tot sociale aansluiting van de allochtonen. Welke (gemeenschappelijke) belangen en onderwerpen leiden tot sociaal contact? Het is geen bijzondere waarneming dat kinderen en huisdieren aanleiding vormen tot sociale contacten, maar ook is bekend dat die betrekkingen niet veel verder gaan (Gowricharn 1995). De diverse groepen hebben lang niet altijd dezelfde leefpatronen en smaken, en het is geen toeval dat de aansluiting selectief is en vaak beperkt tot enkele circuits. Sociale netwerken in de buurt zijn niet zozeer afwezig als wel instrumenteel.

24

De uitsluiting in de buurt wordt vaak mede bewerkstelligd door wat een auteur 'redelijk racisme' noemt (Verkuysten 1997). Dat is het verschijnsel waarbij autochtone wijkbewoners zich distantiëren van 'echt racisme' maar tegelijkertijd het 'antiracisme' vooringenomenheid verwijten. Aldus wordt een middenpositie gecreëerd waarin de constructie van de eigen integriteit en redelijkheid het mogelijk maken om uitspraken te doen over 'buitenlanders' wier opstelling en optreden verantwoordelijk zijn voor de negatieve oordelen en intolerantie. Overigens kan dit 'redelijk racisme' samengaan met allerlei wijk- en buurtinitiatieven ten behoeve van allochtonen (Blokland-Potters 1998).

Gowricharn (1997b) wijst erop dat voor acceptatie in de buurt er een zekere mate van fysieke 'presentatie' nodig is. De tuin bijvoorbeeld moet onderhouden zijn, want die heeft belangrijke symbolische waarde. Dat geldt ook voor de stoep, de gordijnen en liefst de auto voor de deur. In het sociaal-fysieke landschap van de buurt zijn deze 'markers' de visitekaart van nieuwkomers. Niet-nakoming van deze normatieve eisen leidt tot gevit en uitsluiting, terwijl beantwoording eraan sociaal krediet genereert en gemakkelijk(er) leidt tot sociale acceptatie. Maar een klef sociaal verband vindt hij onwenselijk. Uitnodigingen van buurtgenoten om in allerlei activiteiten te participeren of frequent bezoek van de burens zou een regelrechte ramp zijn. De meeste wijkbewoners – allochtonen en autochtonen – willen lang niet alles samen doen, en zeker niet met iedereen.

De voorgaande ontwikkelingen hebben vooral betrekking op volwassenen. Tegenover de veronderstelde sociale segregatie is er evenwel een sociale beweging merkbaar onder jongeren. Die is geboekstaafd als de ontwikkeling van interetnische vriendschappen (Saharso 1992). Gemengde vriendschappen nemen toe en zijn gewoon geworden in de leefwereld van de jonge stadsbewoner, al is het zo dat allochtone jongeren elkaar eerder opzoeken. "Soort zoekt soort," zegt Saharso. Maar deze neiging tot concentratie leidt niet tot gefixeerde relaties, er is eerder sprake van fluide sociale contacten. Ook de ontwikkeling van de 'jeugdtaal' waarbij het Nederlands wordt 'aangevuld' met woorden uit allochtone talen, duidt op andere sociale verhoudingen dan de oudere generatie gewoon is. Maar het kan keren.

Het verzet van nieuwkomers

Op de gewraakte wijkconcentratie van allochtonen, die in Nederland is opgevat als segregatie, reageerden woningbouwcorporaties met een informeel spreidingsbeleid. Het is van belang vast te stellen dat dergelijke initiatieven, die blijkens krantenberichten in alle grote en middelgrote steden tot de normale 'verdeelsleutels' behoorden, werden ingegeven door welwillendheid: de overtuiging dat allochtonen op termijn meer baat zullen hebben in gemengde wijken. De krapte op de woningmarkt heeft ondanks het informele spreidingsbeleid er toch toe geleid dat zich concentraties voordeden die op verzet van de bewoners stuitten.

Twee aspecten hebben dergelijke verzetsacties gekenmerkt. Ten eerste waren de acties beperkt tot enkele straten. Daarbij ging het er vooral om nieuwkomers van allochtone herkomst te weren. Het argument dat de bewoners gaven, was dat er genoeg allochtonen in de straat of buurt woonden en dat er geen ruimte was voor meer nieuwkomers. Opvallend was dat de bewoners in de meeste gevallen benadrukten dat zij geen racisten waren, maar – vrij vertaald – gewoon de straat of de buurt 'leefbaar' wilden houden.

Ten tweede viel op dat het verzet breed werd gedragen. Tot de actievoerders behoorden ook gevestigde allochtonen, met name van Surinaamse en Turkse herkomst. Met allochtonen onder de actievoerders kan moeilijk worden volgehouden dat het hier om georganiseerde vreemdelingenhaat of iets dergelijks zou gaan. De allochtonen gaven specifieke redenen op voor hun verzet tegen de vestiging van andere allochtonen. De belangrijkste was dat hun kinderen ook met Nederlandse kinderen moesten kunnen spelen en aldus vooral de Nederlandse taal machtig moesten worden. Een toenemende menging in de wijk roept in deze gevallen tegenkrachten op die als uitsluitingmechanisme gaat fungeren.

3.4 KUNST

Sinds de publicatie van *Ruim baan voor diversiteit* (1999) is de positie van allochtonen in de kunstsector voor het voetlicht gehaald. Het probleem dat het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen via deze publicatie aan de orde pro-

beerde te stellen is de geringe aanwezigheid van allochtonen in de kunstsector. Het gaat daarbij niet alleen om het aantal allochtone beoefenaren van de kunsten, maar ook om de ondervertegenwoordiging van allochtonen in het publiek (De Haan en Knulst 2000). De oorzaken van deze geringe participatie van allochtonen is impliciet gezocht bij de ontvangende samenleving. Dat is af te leiden aan het feit dat kunstinstellingen worden gemaand hun beleid en producten af te stemmen op de allochtone doelgroepen, op straffe van een korting op de subsidie. Worden grotere aantallen allochtonen betrokken bij de kunsten, dan kan de desbetreffende instelling rekenen op meer financiële middelen.

Deze opstelling van het ministerie heeft inmiddels geleid tot een heus maatschappelijk debat over de positie van allochtonen in de kunstsector. Het voert te ver om dit debat hier aan de orde stellen. Wel is het van belang om enkele regelmatig genoemde mechanismen die tot uitsluiting van allochtonen leiden op een rijtje te zetten.

Anders dan in de wereld van bijvoorbeeld loodgieters moet in de kunstwereld een product erkend worden als zijnde van artistieke betekenis. Alleen door die erkenning verwerft de maker ervan een plaats in de kunstwereld. Verschillende auteurs wijzen erop dat een kloof in klassenafkomst deze erkenning in de weg staat. Kloosterman en Rath (1996) trekken een vergelijking met de arbeidersklasse, Lavrijsen (1999) wijst op vergelijkbare ervaring met zowel de arbeidersklasse als de vrouwenbeweging en Gowricharn (2000b) wijst erop dat de allochtone bevolking voortkomt uit hetzij een boeren- of arbeidersklasse (de mediterranen), hetzij uit koloniale samenlevingen waar een eigen hogere kunst nauwelijks is ontwikkeld (Surinamers en Antillianen). Overigens geldt dit ook voor de Nederlandse koloniën in de West, en minder voor de Engelse.

Het mag worden benadrukt dat per kunstuiting andere eisen en vaardigheden gelden. Schrijvers en dichters moeten met de taal kunnen spelen, voor cabaretiers en *stand-up comedians* zijn humor en presentatie de belangrijkste beroepsvereisten, zangkunst en acteertalent zijn weer andere vaardigheden. Kunst is dus een verzamelbegrip en de specifieke toegangseisen tot de kunstuitingen verschillen onderling nogal. Maar in vrijwel alle gevallen is er – bezien vanuit de Nederlandse allochtonen – een discrepantie tussen de culturele uitgangspositie en de situatie die zij nastreven.

In deze kloof tussen de 'stations van afkomst en aankomst' zitten – analytisch bezien – meerdere elementen die de toegang tot de kunstsector beperken. Het eerste is ingegeven door de culturele bagage van de allochtonen. Hun cultureel kapitaal is gering waardoor zij de sprongkracht missen om de Nederlandse kunstwereld te bereiken. Hier is er sprake van achterstand. Tegelijkertijd zijn er verschillen in kunstopvattingen. Gevestigde kunstopvattingen maken het moeilijk voor nieuwe kunstvormen om erkenning te krijgen en door te dringen tot de kunstwereld. Degene die is uitgerust met de macht te bepalen wat kunst is, bepaalt

wie op erkenning kan bogen. Hier is er eerder sprake van achterstelling dan van achterstand.

Los van verschillen in klasse- en definitiemacht is er sprake van een geringe aansluiting tussen de kunstbeleving van allochtonen en de westerse kunstuitingen. Deze kloof is overigens niet beperkt tot allochtonen. Toekomstscenario's wijzen erop dat het ook om een generatiekloof gaat en dat de toekomst van de kunstsector zeer nauw zal afhangen van de ontwikkelingen op het terrein van de vrije tijd (Van den Broek en De Haan 2000). Bij allochtone jongeren valt op dat zij vooral in 'alternatief' aandoende circuits hun erkenning verwerven alvorens zij doorstoten naar nationale podia. Boussetta (1996) meent dat dit ook geldt voor de 'oudere' Marokkaanse kunstenaars, zij het dat die in het buitenland hun faam hebben moeten opbouwen voordat zij hier te lande werden erkend.

Het verschil met de oudere generatie gaat verder dan de af te leggen route naar artistieke erkenning. De opkomst en popularisering van internet heeft het mogelijk gemaakt om kennis te nemen van allerlei geluids- en beeldproducten over de hele wereld en die te mengen. Ook ervaringen opgedaan op andere terreinen zijn via het internet makkelijk uit te wisselen. Het gevolg hiervan is dat er nieuwe vormen van zang ('rappen'), dansen (breakdansen) ontstaan, of anderszins nieuwe cultuuruitingen die strijden om het predikaat 'kunst'. Zoals het Antilliaans zomercarnaval in Rotterdam, het toenemend aantal *standup comedians*, of het bouwen van een website die te beschouwen is als een digitale vorm van schilderen.

Nieuwe technologie en de opmars van de volks- en amateurskunsten doorbreken de klassenscheiding en de definitiemacht van het 'kunstestablishment'. Deze doorbraak zal naar verwachting niet volkomen zijn: de ouderwetse Europese kunst zal blijven voortbestaan, maar daarnaast zullen nationaal en mondiaal nieuwe kunstcentra tot ontwikkeling komen waarin een jongere generatie van artiesten bezig is zich te onderscheiden met nieuwe producten. Deze ontwikkeling naar een nieuw sociaal segment van het kunstestablishment is van cruciaal belang: het aldus verworven aanzien geeft de erkenning die zo broodnodig is in de kunstsector. Alleen door die erkenning te verwerven is de kloof tussen de klasse posities te overbruggen en is het mogelijk om een claim te doen op de definitiemacht.

Een dergelijke te verwachten ontwikkeling is niet vrij van ambiguïteit. De maatschappelijke discussie heeft, naar het zich laat aanzien, geleid tot een driftige poging allochtonen te betrekken bij de activiteiten van allerlei kunstinstellingen. 'Diversiteit' is de nieuwe vlag die de boventoon voert. Aan subsidie en welwillendheid lijkt er vooralsnog geen gebrek te zijn en er wordt inderdaad ruim baan gemaakt voor de kunstuitingen van jongere allochtonen. De poging tot insluiting van allochtonen in de kunstsector mag dus serieus worden genoemd. Toch valt op dat het domein van de definitiemacht nauwelijks toegankelijk is voor allochtonen. Dat is vooral af te lezen aan hun geringe aanwezigheid in het circuit van kunstcritici, in

het docentenkorps van het kunstonderwijs en in de besturen van de kunstinstellingen.

3.5 DE MEDIA

De media berichten over de wereld waarin ook allochtonen leven, zij geven er door interpretaties betekenis aan en in menig geval dragen zij actief bij tot de constructie van die wereld. Het belang van de media voor de emancipatie van allochtone groepen is juist gelegen in deze functies. Meer allochtonen op zichtbare plaatsen in de media vergroten de herkenbaarheid van de leefwereld van allochtonen. Ook al betreft het hier tokens, zij sorteren dezelfde effecten als succesvolle voetballers. Identificatie, rolmodellen en simpelweg de geruststellende wetenschap dat het sociale plafond in Nederland ook voor hen is weggelegd, behoren tot de onbetaalbare sociale effecten.

Hiernaast zijn allochtonen in de media, zeker in de nieuwsvergaring, van belang voor de interpretatie dan wel constructie van nieuwsbeelden. Weet hebben van andere leefculturen en de gevoeligheden die daar bestaan, maakt een juistere interpretatie van de leefwereld mogelijk en doet meer recht aan de betrokkenen. De incorporatie van allochtonen in de media verhoogt aldus de kwaliteit van de berichtgeving. Op deze manier is het ook mogelijk allochtone gemeenschappen bij de ontvangende samenleving te betrekken. Het belang van deze strategie kan niet genoeg worden benadrukt omdat juist het afgelopen decennium allochtonen steeds vaker en steeds openlijker te kijk zijn gezet. De effecten hiervan op de autochtone bevolking laten zich raden.

Ondanks deze cruciale functies is het opvallend dat er weinig allochtonen in de nationale media voorkomen, al is het aantal zichtbaar toegenomen (zie verder). Het feit dat haast elke etnische groep een veelheid van week- en maandbladen telt, verraadt toch wel de aanwezigheid van een allochtoon schrijverspotentieel. Ook de lokale migrantenradio en de qua omvang veel kleinere lokale migrantentelevisie blijken niches te zijn waarin er een grote concentratie van allochtone schrijvers, presentatoren, journalisten emplooi vinden. Een versnelde toename van het aantal allochtone mediafiguren is mogelijk gemaakt doordat verschillende instellingen voor de opleiding tot journalisten de afgelopen jaren speciale programma's ten behoeve van allochtonen in het leven hebben geroepen. Een professionele groep van allochtone journalisten en presentatoren is er ondertussen wel. Hun beroepservaring wisselt echter: soms is die ervaring beperkt tot de niche waarin zij emplooi hebben, soms zijn het mensen die hun publiek in de eigen taal bedienen, meestal zijn het journalisten die bij de regionale en landelijke media de status van freelancer niet overstijgen.

Het zou evenwel onjuist zijn te stellen dat de nationale media een autochtone aan-
gelegenheid zijn. De afgelopen jaren is het aantal journalisten met een buitenland-

se naam toegenomen, al is het gebruikelijk dat zij 'allochtone zaken' krijgen toebedeeld. Ook op de beeldbuis is er een opvallende toename te zien van allochtonen, als (sport)nieuwslezer, presentator en acteurs in soapseries. De indruk bestaat dat kranten en radio minder ontvankelijk zijn voor de instroom van allochtonen dan de televisie. Bij alle drie mediavormen geldt dat naast beheersing van de Nederlandse taal en een grote mate van algemene ontwikkeling ook zaken als flair, vlotheid en – in het geval van de televisie – uiterlijk voorkomen een rol spelen. Het mag niet verwonderen als op deze gronden personeel wordt aangenomen. Maar de selectiecriteria omvatten ook bijvoorbeeld het accent en het fenotype van de kandidaten. Dit laatste is te illustreren aan de hand van de instroom bij de televisie.

De afgelopen jaren heeft een opmerkelijke instroom van allochtonen plaats gevonden in televisieland. Gelet op de korte tijdspanne waarbinnen het kleurenspectrum op de televisie veranderde, is het aannemelijk dat het om een gewilde instroom van kleurlingen ging. Als nieuwslezer, leiders van talkshows, leiders van kinderprogramma's, als acteurs en actrices in Nederlandse soaps, de instroom is onmiskenbaar. Twee zaken zijn niettemin opvallend. De eerste is dat het leeuwendeel bestaat uit 'gemengde types'. Een enkeling daargelaten, treft men nauwelijks 'raciaal ongemengde types' aan. Het tweede is dat de menging voornamelijk bestaat tussen blanken en (Surinaamse) creolen. De mengingen tussen blanken en Hindoestanen, Chinezen, Turken, Marokkanen enzovoorts zijn opvallend afwezig (Gowricharn 1999).

29

Waarom overwegend gemengde types? Het meest waarschijnlijke antwoord is dat de media wel bereid zijn de vertrouwde beelden te veranderen, maar dat die verandering voorzichtig dient plaats te vinden. Teveel kleurlingen ineens, of mensen die qua uiterlijk (lichamelijke kenmerken, inclusief huidkleur) alsmede spraak al te zeer afwijken van wat blanke kijkers gewoon zijn, zou ten koste kunnen gaan van de kijkcijfers. Een aanvaardbare tussenweg is dan de 'import' van personen uit gemengde relaties.

De Nederlandse antropoloog Harry Hoetink (1973) ontwikkelde een belangwekkend begrip om dit verschijnsel te begrijpen: dat van somatische afstand. Het uiterlijk van bepaalde groepen mensen kan sterk afwijken van datgene wat cultureel vertrouwd is of esthetisch wordt gevonden. Hierbij is niet alleen het lichaam van belang. Turkse hoofddoekjes en traditionele Marokkaanse kleding bijvoorbeeld zijn ondertussen vertrouwd, maar scoren niet hoog in de esthetische voorkeuren van de autochtone bevolking. Afhankelijk van de subculturen geldt dit ook voor diverse andere symbolen, zoals tatoeages, een bepaalde haardracht of kleding. Vertrouwdheid en voorkeuren zijn indicatief voor de somatische afstand die tevens een culturele afstand is. Maar deze afstand is overbrugbaar door onder andere raciale menging. Die vergroot de uiterlijke overeenkomst met 'ons', ze brengt de ander dichterbij en die ander is vanwege de grotere gelijkenis aanvaardbaarder. Iets soortgelijks hebben we eerder in Nederland gezien bij de Indische Nederlanders, die ogenschijnlijk minder moeite hadden om te worden opgenomen

in de samenleving dan bijvoorbeeld Marokkanen. Indische Nederlanders zijn niet alleen fysiek gemengd en daardoor eerder aanvaardbaar voor de blanken, ze wilden ook cultureel assimileren. Groepen die liever hun culturele herkenbaarheid behouden, ook de somatische aspecten, handhaven daarmee vaak ongewild de sociale afstand.

Opvallend is ook dat 'deskundigen' die op de televisie verschijnen overwegend autochtoon zijn. Zelfs wanneer het 'allochtone zaken' betreft zijn de commentatoren in veruit het grootste deel van de gevallen blank. En dat terwijl er een speciale Stichting Omroep Allochtonen in het leven is geroepen om de gevestigde media te voorzien van deskundigen van allochtone herkomst. Zelfs wanneer het om (post)koloniale kwesties gaat, valt op dat het geschetste beeld en de waardering voornamelijk plaatsvindt vanuit de ontvangende samenleving. Hier lijken vertrouwde, vertrouwen en loyaliteit belangrijke voorwaarden te zijn om toegelaten te worden tot de nationale media.

4 ZELFUITSLUITING?

4.1 DE EIGEN KRING

Bij de bespreking van de buurt is opgemerkt dat menig auteur in het duister tast over de oorzaken van de wijkconcentratie. Het dominante maatschappijbeeld in Nederland is dat van de meltingpot. Aan een gewilde concentratie wordt onder andere afgelezen dat betrokkenen zich niet willen mengen, niet of onvoldoende georiënteerd zijn op de Nederlandse samenleving, sociale achterstanden opbouwen, in een woord: kansarm zijn. Ondanks deze sterke overtuiging in beleid en wetenschap is het opvallend dat er geen onderzoek bestaat naar concentratie-effecten en -voorkeuren. Het doet vermoeden dat het debat in Nederland naar de wijkconcentratie van allochtonen sterk ideologisch is bepaald.

De lage huren vormen een factor die de keuze van de woning bepaalt, maar ook belangrijk zijn de functie van de buurt in het stadsdeel, de reeds aanwezige concentratie van land- en streekgenoten, de grootte van het huishouden (inclusief het aantal inwonende verwanten/kinderen) en van het huis. In termen van de leefcultuur is de concentratie geen kwantitatieve aangelegenheid, maar een kwalitatieve. Zij vormt de kritische massa om een bepaald leefpatroon en de daarbij behorende sociale en culturele identiteit mogelijk te maken. In de nabijheid van verwanten, vrienden en groepsgenoten is het immers gemakkelijker allerlei vangnetten en voorzieningen te organiseren. Zoals het tegengaan van eenzaamheid, het lenigen van geldnood, hulp bij ziekte, kinderoppas en grote festiviteiten, of gewoon gezelschap waarbij men ongedwongen in de eigen taal en volgens de eigen gewoonten onder elkaar kan verkeren. Maar ook de behoefte aan cultuurspecifieke goederen en diensten – denk aan de goederen die etnische ondernemers op de markt brengen – of de vestiging van Hindoe- en Moslimscholen, van tempels en moskeeën zijn juist door deze conglomeratie-effecten mogelijk. Concentratie geeft niet alleen een gevoel van vertrouwdheid en sociale veiligheid, concentratie is vooral een teken van sociale kracht (Gowricharn 1997b).

Concentratie leidt aldus tot een zekere mate van allochtone zuilvorming. Deze institutionalisering van de leefcultuur verwijst naar een cultuursociologisch begrip van zuil. In tegenstelling tot het politicologisch concept waarin pacificatie van de achterban en de oprichting van vakbonden, politieke partijen, onderwijsinstellingen, media kenmerkend zijn, verwijst het sociologisch begrip 'zuil' naar de schepping van eigen voorzieningen en simultane participatie in andere domeinen van de samenleving. De tienerzoon van Hindoe-ouders gaat naar een 'zwarte' school; hij eet ritueel geslacht vlees bij islamitische familie of kennissen, gaat naar een openbaar zwembad, bezoekt gemengde discotheken, heeft op school een gemengde en daarbuiten een 'etnische' vriendenkring, en is ook geïnteresseerd in blanke meisjes. Geen gesloten werelden zoals de zuilen van weleer, maar de vormgeving van een gemengde leefwereld oftewel: de organisatie van een eigen en nieuwe identiteit (Gowricharn 1998b).

Op dergelijke ontwikkeling reageren autochtone Nederlanders krampachtig. Zij menen (deels ten onrechte) dat de oude zuilenmaatschappij een gepasseerd station is en dat dergelijke vormen van 'apartheid' en 'kansarmoede' geen stimulans verdient. Het onbehagen dat een allochtone zuilvorming bij hen teweegbrengt, is eerder geduid met zuileneczeem (Gowricharn 1998b). Het is een cultuur-sociologische reflex op alles dat associeert met concentratie van allochtonen (lees: segregatie). Die concentratie hoeft zich overigens niet alleen voor te doen in de buurten. Ook concentratie van allochtonen op de werkvloer, in de sport, op de scholen, in de wijken, in sociale verbanden zoals vriendenkringen wordt met enig wantrouwen benaderd. Groepsvorming beleeft men in Nederland als een vorm van (zelf)uitsluiting. De nadruk op een specificiteit maakt al gauw dat je een 'vlekje' krijgt, in elk geval is de betrokkene niet helemaal 'gewoon'. En wat is in Nederland aangepaster dan 'gewoon' zijn?

Toch valt op dat de allochtone zuilvorming – dus de institutionalisering van hun cultuur – flink terrein heeft gewonnen. Met name de eigen scholen, media, welzijns- en religieuze instellingen vallen op. Dat is voor een belangrijk deel mogelijk geweest door een beroep te doen op grondwettelijke bepalingen die groepen het recht geven te leven naar eigen levensbeschouwing. Hoewel deze vestiging van allochtone instituties in sommige gevallen gesubsidieerd is door de overheid, moet worden opgemerkt dat een dergelijke ontwikkeling morrend en mokkend is toegestaan door de ontvangende samenleving. Zoals eerder gezegd: groeps- en zuilvorming moeten worden bestreden, mengen en participeren is het devies. Een dergelijke participatiedruk heeft destructieve gevolgen voor de 'interne structuren' in allochtone gemeenschappen. Een voorbeeld (ontleend aan Gowricharn 1996a) volgt hieronder.

Een oude Marokkaanse vrouw woont al veertig jaar in Nederland. Ze heeft drie zonen en twee dochters. De laatste twee wonen bij haar in de buurt, een is getrouwd en heeft kinderen, maar beide komen dagelijks bij hun moeder op bezoek. De moeder is voor haar functioneren en verzorging afhankelijk van de dochters. Voor het verkeer met Nederlandse instellingen (brieven en reacties), voor het schrijven van een brief naar Marokko, voor gezelschap, voor de kleine vermoeiende klusjes in het huishouden, om een massage, om het aanhoren van haar geklaag over een zoon die regelmatig in aanraking komt met de politie of over andere familieleden, enzovoorts. De dochters vormen de spil in het leven van de moeder.

Als de dochters onder druk van de sociale dienst kort na elkaar een baan accepteren, is het gedaan met het dagelijkse bezoek aan hun moeder. Ze zijn na het werk te zeer bezig met hun eigen huishouden en zijn te moe om daarnaast te doen wat de moeder verwacht. Hun afwezigheid proberen de dochters te compenseren door vaker te bellen, maar de directe functies die zij vervulden voor hun moeder bleven grotendeels onvervuld. Weliswaar werd na verloop van tijd een 'thuishulp' – een Nederlandse mevrouw –, aangewezen, maar haar taken waren afgemeten en extra's zoals het bed opmaken, een praatje over iets wat de moeder bezig hield of

een kleine massage liet de thuishulp zich niet vragen: de tijd liet het niet toe en anders behoorde het niet tot haar taken. De vervanging was dus niet volkomen, de van oudsher bestaande zorgstructuur om de moeder zakte in elkaar door de arbeidsparticipatie van de dochters.

Op soortgelijke wijze is het niet moeilijk te illustreren dat participatie in de Nederlandse samenleving een aantal functies in de allochtone gemeenschappen uitholt: de mantelzorg in de eerste plaats, maar in feite alles wat met 'vrijwilligerswerk' in eigen kring te maken heeft. Dat kan variëren van kinderoppas tot het bieden van religieuze diensten en het organiseren van gemeenschapsfestiviteiten. In sommige gevallen leidt de uitholling tot vervanging door professionele krachten, maar de contacten die in de nieuwe setting tot stand komen zijn vaak onpersoonlijk, zakelijk en kil.

4.2 TRANSNATIONALE VERBANDEN

Steeds vaker blijken allochtone gemeenschappen, en een toenemend aantal autochtone Nederlanders, op verschillende manieren in verbinding te staan met gemeenschappen buiten Nederland. De randvoorwaarden voor deze ontwikkeling zijn te zoeken in de toegenomen welvaart die meerdere korte vakanties naar een buitenlandse bestemming (of bliksembezoeken naar 'thuis' voor allochtonen) mogelijk maken. Het massale gebruik van communicatiemediën (telefoon, gsm, e-mail) en van internet alsmede de verbreiding van nieuwe betalingsvormen die het verblijf in den vreemde vergemakkelijken, tezamen met een toenemende individualisering, maken deze 'fysieke en mentale mobiliteit' begrijpelijk.

33

Toegespitst op de allochtone gemeenschappen in Nederland valt op dat deze ontwikkeling ertoe leidt dat zij een veelheid van contacten onderhouden met het land van herkomst. Het gaat om onder andere de geld- en goederenhandel met het land van herkomst, particuliere overmaking van geld, het onderhouden van religieuze banden, contacten met familie, de recruteringspartners en dergelijke zaken die het dagelijks leven zowel daar als hier direct raken.

Deze verbanden – en verwevenheid – tussen de gemeenschap hier en het land van herkomst is in sommige gevallen aan differentiatie onderhevig. De Hindoeïstische gemeenschap in Nederland bijvoorbeeld is van oudsher georiënteerd op India. Dat leidt tot een toenemend aantal reizen naar India die het midden houdt van pelgrimage en toerisme. Doordat veel 'Indiase cultuur' ook via Engeland beschikbaar is, raakt de Hindoeïstische-Nederlandse gemeenschap ook georiënteerd op Engeland, met eveneens een toenemend aantal reizen naar vooral Londen en Birmingham tot gevolg. Wat zich hier ontwikkelt is geen transnationale gemeenschap bestaande uit een migrantengemeenschap in Nederland en het thuisland, maar een policentrische gemeenschap – in het geval van Hindoeïstanen – bestaande uit Nederland, Suriname, Engeland, India. Soortgelijke ontwikkelingen

vinden eveneens plaats bij de Turkse en Marokkaanse gemeenschap die in Europa noemenswaardige bevolkingscentra tellen (België, Duitsland, Frankrijk, Spanje, Italië).

De transnationalisering komt onder andere tot uitdrukking in de plaatsing van schotelantennes die het mogelijk maken om televisiezenders uit het land van herkomst (Turkije) of verwante zenders (uit Engeland bijvoorbeeld) te ontvangen. De plaatsing van schotelantennes is evenals het mediagebruik in eigen groep geïnterpreteerd als een harde aanwijzing dat met name Turken niet georiënteerd zijn op de Nederlandse samenleving (Tesser 1995: 197). De dichtheid van schotelantennes fungeert als een indicator voor segregatie. Staring en Zorlu (1996: 219) merken echter op dat Turkse migranten door te kijken naar de televisie uit het herkomstland zich bevestigen in hun 'normaliteit'. Die behoefte is niet te bevredigen via de Nederlandse televisie, omdat zij daarop domweg niet voorkomen.

De ontwikkeling van transnationale verbanden en de verwevenheid met de multiculturele samenleving is een onstuitbare ontwikkeling en wel om twee belangrijke redenen. Ten eerste neemt door de immigratie het aantal allochtonen toe. Weliswaar worden driftige pogingen ondernomen om deze instroom te beperken, maar alleen al het verschijnsel asielzoekers maakt duidelijk dat de selectieve toelating voorlopig tot de politieke realiteit zal behoren. Dat is ook het geval met andere vormen van immigratie (gezinshereniging, studie, arbeid) die op langere termijn tot blijvende vestiging leiden. Ten tweede is opvallend – en dit is onvoldoende benadrukt – hoe sterk de autochtone bevolking transnationaliseert. Deels is dit het gevolg van een culturele globalisering (frequenter op vakanties naar steeds verdere oorden, internet, de menging van muziek en kunstuitingen). Anderdeels zijn er persoonlijke banden die de transnationalisering vorm geven. Te denken valt aan gemengde vriendschappen en huwelijken met allochtonen, terreinen waar de gewenste menging zichtbaar is in het straatbeeld.

Aan deze ontwikkelingen is te zien dat het onderhouden van transnationale banden en integratie zeer wel samen kunnen gaan, het zijn geen antagonistische verschijnselen. Het verschijnsel van 'culturele verplaatsing' doet zich voor in alle sociale lagen. Helemaal onbekend is zij evenwel niet. Personen afkomstig uit de hogere sociale lagen krijgen de titel van globaliserende burger – vroeger gingen zij door voor cosmopolieten – en hun meervoudige culturele oriëntatie wordt moeiteloos voorgeschoteld als een meerwaarde. Nieuwe opleidingen aan hogescholen en universiteiten spelen in op de meervoudige culturele bagage van met name de ondernemende en avontuurlijke jongeren. Personen afkomstig uit de lagere klassen daarentegen worden makkelijk geportretteerd als traditionele, onaangepaste en onwillige immigranten. In de *communis opinio* zijn de oriëntatie op de Nederlandse samenleving en de participatie in eigen kring of in transnationale verbanden een *zero-sum game*, het een zou ten koste gaan van het andere. Dit gegeven wordt al te vaak selectief gehanteerd.

5 ANDERE VORMEN VAN UITSLUITING

5.1 DE NEDERLANDSE TAAL

Van alle mechanismen die uitsluiting mogelijk maken is de 'onvoldoende' beheersing van de Nederlandse taal wel een van de meest omvattende. Vrijwel elke positie of situatie laat zich relateren aan de beheersing van de taal. Kleuters in crèches, kinderen op de basisschool, tieners in het voortgezet en hoger onderwijs, werkers op de arbeidsmarkt, de acceptatie in de sport of in de buurt, ouderen in verzorgingstehuizen, – haast in alle domeinen wordt de taal als een wezenlijk element beschouwd. Het is niet ongebruikelijk om verschijnselen die multicausaal begrepen kunnen worden, te reduceren tot een 'taaltekort'. Het vaststellen van een taaltekort is niet alleen een standaard onderdeel geworden in de evaluatie van allochtonen, het valt ook op dat er weinig twijfel bestaat over de juistheid van deze benadering. Het ontbreken van deze twijfel heeft ertoe geleid dat er weinig onderzoek is verricht naar de functie en betekenis van de taal in het integratiedebat.

De betekenis van taal komt nergens zo duidelijk aan het licht dan in de opvoeding van allochtone kinderen (Van der Zwaard 1998). Hier heeft de opvatting post gevat dat allochtone kinderen het basisonderwijs instappen met een achterstand van circa tweeduizend woorden, en aan het eind van dit schooltype die achterstand niet hebben ingehaald. In het midden gelaten dat de aantallen in feite de gemiddelden zijn van grote spreidingen, valt op dat niet de school ter discussie wordt gesteld, maar het thuismilieu van de kinderen, waar geen Nederlands gesproken zou worden. Om de gewraakte taalachterstanden te bestrijden zijn maatregelen genomen om allochtone kinderen vanaf hun vierde jaar in ondersteuningsprogramma's op te nemen. Ook zijn er voorstellen gedaan om dergelijke maatregelen reeds van toepassing te verklaren op allochtone kinderen vanaf twee jaar. Deze ontwikkeling lijkt alleen in prenatale programma's tot een halt te komen. Overigens claimt de school wel de eer als deze kinderen succesvol zijn. Alleen in geval van 'falen' wordt het resultaat toegeschreven aan het thuismilieu.

Het voert te om gedetailleerd de discussie over de Nederlandse taal aan te orde te stellen. Hier wordt kort gememoreerd dat – in zoverre het begripsvermogen afhankelijk is van een hoeveelheid concepten die in woorden tot uitdrukking komen – allochtone kinderen naast het Nederlands ook over andere (thuis)talen beschikken. Het 'woordtekort' betreft dan alleen een tekort in het Nederlands, maar niet wanneer de verscheidenheid aan talen erbij wordt betrokken. Dan zou het zeer wel kunnen dat allochtone kinderen een voorsprong in aantal woorden hebben.

Ook op andere terreinen wordt de taal als cruciale integratieschakel gezien. Zo wordt vaak schande gesproken van allochtonen, vooral van mediterrane afkomst, dat zij na bijkans veertig jaar in Nederland vertoefd te hebben nog geen Nederlands spreken. Afgezien van het normatieve uitgangspunt – je hoort Nederlands te

spreken zo lang je hier woont – en ervan uitgaande dat de aantijging voor de volle honderd procent waar is, is dit argument makkelijk om te keren: het blijkt mogelijk te zijn om veertig jaar in Nederland te wonen zonder Nederlands te kennen. Ook deze vaststelling relativeert de betekenis van de Nederlandse taal. Terzijde zij opgemerkt dat veel allochtone ouderen de taal wel in enige mate passief beheersen, maar zich liever laten vergezellen door jongeren die de taal beter spreken. Dat geeft minder aanleiding tot misverstanden en betutteling, en is bovendien veiliger en makkelijker (Gowricharn 1996a).

Op de arbeidsmarkt is taal onderdeel van de selectie van personeel. Reeds in de eerste ronde, bij de brievenselectie, is het mogelijk om allochtone kandidaten uit te sluiten. Uit onderzoek blijkt een buitenlandse naam of accent reeds in 35 procent van de gevallen reden te zijn om de kandidaat niet meer mee te laten doen aan de procedure (Bovenkerk 1994). Maar ook de brievenselectie leent zich voor een uitsplitsing op grond van 'taal'. Abell (1998: 345) wijst erop dat brieven kunnen verschillen in informatiewaarde, leesbaarheid, verzorgdheid, briefpapier, stijl enzovoorts en daardoor niet altijd vergelijkbaar zijn. Daarnaast blijkt dat het vraaggesprek, een standaardonderdeel van sollicitatierondes, zich te lenen voor uitsluiting op grond van taal. Hier blijkt taal vaak verweven te zijn met het gebruik ervan (en niet zozeer met beheersing), met betekenisstoekenning, statusverschillen, zelfpresentatie en indirecte communicatie (Abell 1998: 38-40).

36

Argumentaties en bevindingen zoals in het voorgaande doen weinig af aan het feit dat er collectief grote betekenis wordt toegekend aan de taal. Zo rapporteert de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling dat Nederlanders, hoe slordig zij ook met hun taal omgaan, de taal verreweg het belangrijkste nationale kenmerk vinden (RMO 1999: 145). Glastra en Schedler (2001: 12/13) wijzen erop dat taal niet alleen communicatiemiddel is, maar ook een voertuig van nationale samenhang en identiteit. Zij memoreren in navolging van De Swaan (1989: 16) dat de dominante ABN-vorm van oudsher ook als een cruciale norm voor beschaafd gedrag fungeert.

Glastra en Schedler (2001: 16) spreken van de beheersing van de Nederlandse taal als 'integratiewondermiddel'. Zij wijzen erop dat taal een lokaliseringsmedium is dat de verbondenheid van soortgenoten op bepaalde plekken en tijden tot uitdrukking brengt. Taal is ook een publiek ordeningsmedium dat ervoor zorgt dat mensen en instituties binnen een bepaald nationaal domein hun rechten kunnen uitoefenen en aan hun plichten kunnen worden gehouden. Ten slotte is taal een mobiliteitsmedium dat het mogelijk maakt de grenzen van de eigen kring te overschrijden en het nieuwe en andere te ontdekken. De auteurs pleitten voor een meervoudige geletterdheid en taalkundige wendbaarheid.

Op grond van het voorgaande is het plausibel te stellen dat taal een drietal functies vervult die als argumenten ook zijn te vinden in het integratiedebat. Ten eerste is het een functioneel argument. Voor vreemdelingen en hun kinderen die hier verblijven is het uiteraard niet zonder betekenis wanneer ze de Nederlandse taal

enigszins beheersen. Het gaat hier belangwekkende zaken als sociaal verkeer, het opdoen van kennis van de samenleving via radio, tv en kranten, het volgen van onderwijs en dergelijke. Het belang van deze functie van de taal staat buiten kijf. Dat sluit niet uit dat de taal een tweede functie vervult, namelijk die van selectie-instrument en daardoor van uitsluiting. Het argument 'onvoldoende taalbeheersing' is soms een geldig, maar als functioneel argument voor bepaalde functies niet altijd te controleren (Abell 1994). Ten slotte moet erop worden gewezen dat de beheersing van de Nederlandse taal als een chauvinistisch argument wordt gehanteerd: je woont in Nederland, dus hoor je in het Nederlands te praten. Het inwilligen van deze normatieve eis geeft allochtonen veel sociaal krediet, en bij tekortschieten is het sociale oordeel dienovereenkomstig zwaar (Gowricharn 1998c).

5.2 TESTEN

In het proces van positietoewijzing spelen testen een voorname rol. In het basisonderwijs wordt gebruik gemaakt van bijvoorbeeld Cito-toetsen die steeds vaker een toewijzingsfunctie hebben. Bij de beroepentesten spelen toetsen eveneens een niet te verwaarlozen rol en op de arbeidsmarkt zijn testen een normaal onderdeel aan het worden bij de selectie van personeel. Zeker, testen worden met name gebruikt bij de selectie voor hogere functies, maar zij zijn niet afwezig in functies op midden en lager niveau, bijvoorbeeld bij de politie, vervoersbedrijven, de krijgsmacht.

37

Testen zijn zowel nationaal als internationaal niet onomstreden. Vanuit het perspectief van de in- of uitsluiting zijn drie regelmatig terugkerende onderwerpen van belang. Ten eerste is de methode vaak *biased*. Veel onderzoek is er dan ook op gericht dit kenmerk van het instrument te neutraliseren. Ten tweede is er de onvermijdelijke vraag of een bepaalde score bij een allochtoon dezelfde betekenis heeft als bij een autochtoon (Van de Vijver en Bleichrodt 2001: 239). Ook is het niet altijd duidelijk of allochtone kandidaten testbaar zijn, dus of zij in staat zijn om de testinstructies te volgen en die uit te voeren. Deze problematiek is algemener van aard en wordt veelal onderschat, getuige het bestaan van tal van commerciële bureaus die personen trainen in het uitvoeren van testen (Van Minden 1998).

De hamvraag bij testen blijft echter of testen cultuurvrij kunnen worden gemaakt. Van de Vijver en Bleichrodt (2001: 239) concluderen na een overzicht van de ontwikkelingen in Nederland dat de belangrijkste bron van partijdigheid in testen is gelegen in de kennis van de Nederlandse taal en cultuur. Een voorbeeld dat is ontleend aan hun verklarende woordenlijst (Van de Vijver en Bleichrodt, 2001: 256): "Stel dat een rekentest het item bevat 'Hoeveel potloden heb ik als ik twee dozijn potloden heb?' Als een allochtoon kind het begrip 'dozijn' niet kent, zal het de vraag foutief beantwoorden als gevolg van onvoldoende taalkennis en niet nood-

zakelijk vanwege een tekort in rekenkennis." De vaststelling van verschillen in die situatie met behulp van psychometrische instrumenten is een ding. De waardering van de verschillen ligt niet voor de hand, maar vereist nadere bezinning. Dat kan het beste worden geïllustreerd aan de hand van een ervaring waarvan Gowricharn (1998a) verslag deed.

Een Surinaamse academicus wordt kort na zijn promotie geworven door het ministerie van ontwikkelingssamenwerking voor uitzending naar het buitenland. De keuze voor hem staat vast, niettemin moet hij van de nieuwe werkgever een test ondergaan bij de Rijkspsychologische Dienst. Diezelfde middag wordt de Surinamer gebeld door een verontruste psycholoog. Volgens de test was de Surinamer net niet zwakzinnig. De Surinamer wist dat de keuze voor hem vaststond en zei met enige bravoure dat het resultaat maar aan de opdrachtgever gemeld moest worden. De psycholoog raakte in lichte paniek, want hij kon niet goed uitleggen hoe een gepromoveerde academicus bijna zwakzinnig kon zijn. Of de kandidaat terug wilde komen voor een speciale test voor etnische minderheden? Het geschiedde en volgens de nieuwe resultaten was de Surinamer op alle onderdelen hoog begaafd. In beide gevallen een onwaarschijnlijk resultaat.

Verschillen in testresultaten zijn, zoals eerder opgemerkt, vooral te wijten aan taal- en cultuurverschillen. Nederlandse testen blijken geen racistische inhoud te bevatten, maar gaan mank aan idiomatische taal en ethnocentrische wendingen zoals 'ik zit vaak in de put' en 'volgens mij komen de beste bruggenbouwers uit ons land' (Hofstee et al. 1990). In een enkele geval zijn verschillen in testresultaten tussen allochtonen en autochtonen wel uitgelegd als een verschil in intellectuele capaciteiten (Te Nijenhuis 1997). Een dergelijke verregaande interpretatie is in Nederland ongebruikelijk. Niettemin zijn testresultaten – meer op scholen dan in arbeidsorganisaties – gezaghebbend en bepalen zij direct en indirect de toegang tot sociale posities.

5.3 CULTURELE NORMBEELDEN

Uit de voorgaande paragrafen is inmiddels wel duidelijk geworden dat selecties en impliciete eisen gemarkeerd worden door normatieve wensen. Het meest opvallend zijn de selecties op de arbeidsmarkt, bij de sociale dienst en in de buurt, maar andere selecties zoals die in de media en in de kunst zijn niet vrij van normatieve elementen. De vraag is evenwel waarom de selecties niet absoluut zijn. Toegespitst op de arbeidsmarkt: begrippen als discriminatie op grond van ras of huidskleur, de voorkeur voor een bepaalde profiel of de rangorde van etnische groepen, verklaren niet waarom bepaalde leden van de groepen toch in dienst worden genomen. Want de uitsluiting is partieel. Als Marokkanen zo weinig populair zijn op de arbeidsmarkt, hoe komt het dat een deel wel werk heeft? Waarom worden niet alle kleurlingen gediscrimineerd? Het voorbehoud dat de verklaringen niet absoluut gehanteerd kunnen worden, is geen antwoord op deze vragen. Dit voorbehoud zegt niets

over de beperkingen van het verklaringsmodel, alleen dat het model voorzichtig moet worden gehanteerd.

Een verklaring voor de partiële in- en uitsluiting is ontleend aan het begrip 'somatisch normbeeld' van de Nederlandse antropoloog Harry Hoetink (1973). Een normbeeld is een ideaalbeeld, kenmerkend voor een bepaalde (sub)cultuur, waaraan de feitelijke situatie als het ware wordt getoetst. Hoetink ontleende dit inzicht aan een studie naar partnerkeuzen in het Caraïbisch gebied. Bij partnerkeuzen hebben betrokkenen een beeld van het gewenste uiterlijk: haardracht, lichaamsbouw, lengte, huidskleur, enzovoort. Dit beeld fungeert als een feitelijke norm bij de beoordeling van concrete 'gevallen'. Een somatisch normbeeld verwijst naar het bestaan van ideale beelden omtrent het uiterlijk. De feitelijke norm bezit dus een normatieve component dat is gebaseerd op een beeld. De verbinding tussen deze twee dimensies komt tot uitdrukking in het begrip normbeeld.

Op vergelijkbare wijze bestaan er normbeelden die betrekking hebben op gedrag, culturele normbeelden (Gowricharn 1992). Denk aan de normatieve eisen die werkgevers stellen omtrent omgangsvormen, taalvaardigheid, flexibiliteit, leer- vermogen en dergelijke. Deze beelden veranderen in de loop der tijd, hoewel bepaalde elementen ervan (zoals het arbeidsethos) kenmerkend kunnen zijn voor een beschaving. Dit wil overigens niet zeggen dat er over langere historische perioden geen fluctuaties in dat ethos bestaan. Maar de intrinsieke waarde en betekenis ervan staat in geen enkele periode ter discussie.

Beantwoorden individuele sollicitanten niet aan een bepaald culturele normbeeld, dan vallen zij buiten de boot. Passen zij er wel in, dan worden zij 'toegelaten' tot het arbeidsbestel. Omdat het om culturele profielen gaat, tenderen bepaalde etnisch-culturele groepen eerder te worden uitgesloten of juist te worden opgenomen (vgl. Spanjaarden met Marokkanen). Dat laat onverlet dat een opname van individuen ook mogelijk is ondanks het bestaan van negatieve beelden van de groep waartoe zij behoren. Deze culturele selectie heeft niet alleen betrekking op allochtonen, maar ook op leden van subculturen binnen de autochtone bevolking (denk bijvoorbeeld aan wat vroeger de onmaatschappelijken genoemd werden). Op soortgelijke wijze zijn de selecties te begrijpen aan de balie van de sociale dienst (de 'nette armen'), die van de werkgevers (de arbeidsprestatiebeelden) of de 'buren met de verzorgde tuin'. Normatieve selecties zijn wellicht niet vermijden, maar het geeft geen pas om dat kenmerk onder het tapijt te vegen.

Nu is aan te voeren dat de mate waarin individuen beantwoorden aan het culturele normbeeld (mede) beïnvloed wordt door het genoten onderwijs omdat daar allerlei gedrags-elementen tot ontwikkeling komen. Dat is ongetwijfeld zo, maar tegelijkertijd wordt met dit argument het belang van de culturele vorming onderstreept: de selectie vindt niet zozeer plaats op grond van vakinhouden of economische productiviteit, maar op grond van vertrouwde en waarneembare profielen. Deze selectie doet zich niet alleen bij de instroom voor. Ook bij de doorstroom binnen

arbeidsorganisaties wordt er geselecteerd, onder andere op goed ogende kandidaten. Dit zou een verklaring kunnen zijn voor de gemiddeld lagere functies die allochtonen bekleden bij gelijke onderwijsniveaus (Dagevos 1998).

Wanneer selectie op de arbeidsmarkt plaatsvindt op grond van factoren die veelal betrekking hebben op het uiterlijk en op culturele wenselijkheden, dan is die selectie te karakteriseren als een culturele selectie. Dergelijke processen van in- en uitsluiting zijn betrekkelijk gewoon. In allerlei subculturen bijvoorbeeld worden deze selecties met grote vanzelfsprekendheid gemaakt en legitiem gevonden. Vriendenclubs en studieverenigingen zijn bekende rekruteringsdomeinen op de banenmarkt. Hoe gewoon deze processen ook mogen zijn, op de arbeidsmarkt leiden zij tot langdurige uitsluiting van cultureel niet-verwante groepen.

5.4 GEDOOGBELEID

Gedogen is het verschijnsel waarbij gedrag oogluikend wordt toegestaan, terwijl formele regels dat gedrag nadrukkelijk verbieden of beperken. Gedogen wordt vaak voorgesteld als een kwalijke zaak: in een land waar regels het primaat hebben, dienen die voorop te blijven staan en niet de 'afwijking' ervan. Te veel gedogen zou bovendien de formele regels uithollen en de geloofwaardigheid van de overheid ondermijnen. Gedogen wordt voorgesteld als iets typisch Nederlands, alsof deze discrepantie tussen formele regel en werkelijkheid elders niet zou voorkomen. In elk geval wordt met 'typisch Nederlands' iets bedoeld dat van mindere kwaliteit is, beperkt en provinciaal aandoet en eigenlijk niet thuis hoort in moderne staten.

Toch blijkt gedogen in de praktijk op vele terreinen voor te komen. Lange tijd werd zwart werk op de arbeidsmarkt oogluikend toegelaten. In de periode van een aanbodoverschot van arbeid werd tegen zwart werk strenger opgetreden, maar in het licht van de toenemende arbeidsschaarste is het waarschijnlijk dat de tering naar de nering wordt gezet (Engbersen et al. 1999: hfdst.9.9). Economisch nut is vaak een dwingende reden om te gedogen, zoals de verschuivende grenzen van de toelaatbare geluidshinder op Schiphol. Maar gedogen kan ook een bestuurscultuur zijn – denk aan de verstrekkingen van vergunningen voor de opslag van vuurwerk, alsook aan het oogluikend toestaan van kleine ondernemingen zonder vergunningen, inclusief die in de ambulante handel, de open markt, prostitutie. Andere spraakmakende vormen van gedogen betreffen de aan- en verkoop van soft drugs (illegale aankoop door de achterdeur en legale verkoop aan de voordeur), het demonstratieve negeren van uitgeprocedeerde asielzoekers, de praktijken rondom de euthanasie.

Gedogen doet een groot beroep op het zelfregulerend vermogen van maatschappelijke actoren. De praktijken die zij ontwikkelen zijn vaak sociaal aanvaardbaar maar tegelijkertijd niet helemaal in overeenstemming met de formele rechtsregels

(Van Oenen 1999). Dat is ook het grote verschil met tolerantie waarbij betrokkenen het niet eens zijn met het gedrag van anderen, maar die eerder dulden dan toestaan. Van Oenen meent dat in een gedoogsituatie de normale rechtsregels worden opgeschort, maar er zijn eerder aanwijzingen dat de 'passiviteit' van de overheid wordt bepaald door andere prioriteiten, door beperkte middelen, door een gering draagvlak, door de onuitvoerbaarheid van maatregelen en door pragmatiek (vgl. Engbersen et al. 1999).

Dit is bijvoorbeeld het geval met de opvang van dak- en thuislozen. Formeel is het welzijn van burgers een aangelegenheid van de welvaartstaat, maar in de praktijk blijken vooral charitatieve organisaties (kerken, Leger des Heils) in te springen om de ongewenste gevolgen te 'neutraliseren'. Eenzelfde reactie was te merken in de tentenopvang van uitgeprocedeerde asielzoekers of bij het verlenen van kerkasiel. Maar ook seculiere organisaties en instellingen zoals GGD's, ziekenhuizen en scholen laten zich leiden door eigen opvattingen van beroepsethiek en humaniteit, en minder door de wensen van de overheid. Dat is vooral te merken aan het voor-nemen om vooral kinderen van niet rechtmatig verblijvende vreemdelingen die zorg te geven waar zij naar hier gangbare maatstaven recht op hebben.

In alle gevallen betreft het mensen die een claim op hulp missen of niet kunnen effectueren. En in die gevallen zijn het organisaties in het maatschappelijk middenveld die de ongewenste gevolgen redresseren. Deze acties worden niet ingegeven door loyaliteit aan de overheid noch aan eerbied voor het formele recht. De prime mover hier bestaat uit opvattingen van humaniteit (Gowricharn 1998e). Hier bepaalt het maatschappelijk middenveld een ondergrens van de humaniteit, en daarmee van de morele orde van de Nederlandse samenleving, zoals vroeger de armenzorg een ondergrens trachtte te stellen aan de armoede.

Het voorgaande neemt niet weg dat gedogen de Januskop van de overheid in volle glorie tot uitdrukking brengt: iets formeel niet toestaan, maar verder geen actie ondernemen. Sterker, iets formeel niet toestaan, maar andere partijen aanmoedigen om sociale acties te ondernemen. Deze Januskop is onbedoeld de uitdrukking van een samenspel tussen overheid en maatschappelijk middenveld, tussen hardvochtig beleid en redresserende sociale actie, tussen algemeen uitgangspunt en menselijke verbondenheid. In deze zin is gedogen een aanvullend en informeel beleidsinstrument om de soep niet heet op te dienen en zeker niet heet te eten.

6 NABESCHOUWING

Vraagstukken betreffende allochtonen en de multiculturele samenleving zijn zowel qua definitie als qua voorgestelde maatregelen geen neutrale aangelegenheden. Ze zijn beladen door de eigen geschiedenis zoals de afkeer voor zuil- en groepsvorming, de sociale strijd voor een minimumbestaan, het streven naar economische onafhankelijkheid van individuen. Maar ze zijn ook geïnspireerd door het streven naar openheid en toegankelijkheid van de samenleving en door rechtvaardigheid. Deze combinatie van afkeer en strevingen, van 'habitus' en waarden, geeft het integratiestreven een krampachtig karakter waarbij al te makkelijk wordt voorbijgegaan aan zowel de meervoudige incorporatieroutes die de Nederlandse samenleving van oudsher kent als aan de noden en behoeften van de verschillende allochtone groepen zelf.

Zo is het gebruikelijk om allochtonen te definiëren in termen van afwijkingen van een 'Hollands mensbeeld,' waarin westerse particularismen als individualisme, arbeidsethos, economische zelfstandigheid, beheersing van de Nederlandse taal centraal staan, en waarbij er een permanente spanning optreedt tussen het vooronderstelde individualisme van de ontvangende samenleving en de veelal groepsgeoriënteerde allochtonen. Of anders gesteld: de definitie vindt plaats vanuit een crisisperspectief en resulteert aldus in een cumulatie van 'tekorten' die een brede variatie kennen van formele opleidingen tot sociale vaardigheden. Dit beeldnegatief vindt bovendien plaats in een maatschappelijk klimaat dat zeker in de omliggende landen steeds vijandiger wordt, een ontwikkeling die zich in het dagelijkse leven – ook in Nederland – uit in de vorm van 'alledaags racisme' (Essed 1991). Dergelijke negatieve waarderings ('je bent een wandelend probleem'), diffuse vormen van ontmoediging en uitsluiting (alledaags racisme) of de miskennis van de eigenheid van allochtonen, zoals die onder andere is verwoord door Paul Schnabel (2000) die betoogde dat allochtonen alleen met behoud van hun kleur mogen integreren, krijgen onvoldoende aandacht. Het minderhedendiscours is weinig uitnodigend, om niet te spreken van beledigend. Opvallend hierbij is ook dat in de definitie van 'multiculturele problemen' de perspectieven van de allochtone groepen en de besognes van de groepen nauwelijks een plaats krijgen. Het geldende perspectief en de normen zijn alleen van de ontvangende samenleving.

De (normatieve) particularismen van de Nederlandse samenleving hebben echter een aantal belangwekkende gevolgen voor het integratiestreven. Ten eerste leidt de miskennis van het particularisme van allochtone groepen tot een quasi-universalistische dwang tot culturele assimilatie, een aspect waar reeds enige tijd geleden op is gewezen (Van Doorn 1985). Deze dwang leidt op haar beurt tot een blinde participatiedruk – zelfs wanneer betrokken daar geen behoefte toe voelen – met als impliciete belofte dat door participatie de problemen van allochtonen wel zullen worden opgelost. Het gaat dan nadrukkelijk om participatie in domeinen als de arbeidsmarkt en het onderwijs, en minder dwingend doch onmiskennisbaar om op-

voeding, recreatie, kleding, omgang. Kortom, om de leefvormen zoals die zich in de openbare als in de particuliere sfeer manifesteert. Duyvendak (2001) analyseert deze ontwikkelingen naar aanleiding van 'het multicultureel drama'. Tegenover een dergelijke betoog is de relativering terecht dat met het verstrijken van de tijd een aantal zaken went, zoals het islamitisch hoofddoekje in het straatbeeld of de schotelantenne op het dak. Maar de toenemende proportie allochtone armen of de heftigheid waarmee er gediscussieerd kon worden over een 'multicultureel drama' geven weinig reden tot zelfgenoegzaamheid.

In dit maatschappelijk klimaat waarin allochtonen als beeldnegatief (van de autochtonen) worden geëtaleerd, winnen diverse vormen van uitsluiting aan legitimiteit. Of beter: de ambiguïteit blijft gehandhaafd omdat enerzijds gezaghebbende en beeldbepalende instanties als wetenschap, beleid en media allochtonen portretteren als dragers van problemen, wat hoognodig en met straffe maatregelen geresseerd moet worden. Anderzijds blijft het oprechte streven naar een open samenleving een belangrijke en onmisbare 'countervailing power'. Deze tweeslachtigheid is een intrinsiek kenmerk van de samenleving. Om betekenis en implicaties hiervan te kunnen inschatten is een academische opleiding vaak onvoldoende, laat staan een inburgeringscursus.

Dergelijke vormen van ambiguïteit kenmerken niet alleen de samenleving op macroniveau, maar ook het niveau van de concrete leefwereld. Het wordt onvoldoende erkend dat de Nederlandse leefcultuur weinig transparant en zeer ambigu is. De ambiguïteit is vaak benaderd in termen van een toneelspel waarbij er sprake is van 'coulissen', 'spelers', 'frontstages', 'backstages' (De Ruiter 2000). Ook in hiërarchische zin is er sprake van dubbelhartigheid. Dat komt vooral tot uitdrukking in gezagsverhoudingen die zich kenmerken door de bevoegdheid een beslissend oordeel te vellen over ondergeschikten of naaste medewerkers, en de amicale omgangsvormen met diezelfde gezagsdragere. De dubbelhartigheid of gelaagdheid komt in verschillende domeinen naar voren waar gezag een factor van betekenis is (op school, op straat, in gezinnen). Deze discrepantie doet zich ook voor tussen de enerzijds ogenschijnlijk strakke regels en anderzijds de discretionaire ruimte die uitvoerende ambtenaren vaak bezitten en die zij overigens naar eigen wil kunnen gebruiken. Voor nieuwkomers vereist het enige vaardigheid om deze omgangsvormen te doorgronden en daarop effectief te kunnen inspelen.

Het dominante crisisperspectief heeft er onder andere toe geleid dat er nauwelijks oog is de opkomst van een allochtone middenklasse. Die middenklasse treft men bijvoorbeeld aan in de welzijnssector, in de sport, in het etnisch ondernemerschap, in de vrije beroepen (artsen, advocaten, therapeuten, entertainers, schrijvers), in de politiek. Het gaat om een mobiliteit die – bij gegeven *opportunity structure* van de ontvangende samenleving – mogelijk was dankzij de combinatie van cultuurspecifieke hulpbronnen (categoraal welzijnswerk, religie, eigen scholen, media), individueel talent en formele opleidingen. Tegelijkertijd valt op dat allochtonen nauwelijks aanwezig zijn in de hogere lagen van de wetenschap, de ambtenarij of

het bedrijfsleven. De allochtone middenklasse is weliswaar verbrokkeld, niettemin logenstrafte de opkomst en expansie van deze sociale laag de handhaving van het dominante crisisperspectief. Opname van allochtonen vindt wel degelijk plaats, zij het dat ook dit incorporatieproces niet eenduidig is te typeren. Twee voorbeelden ter illustratie.

De sociale mobiliteit van allochtonen is naar sector of beroepsgroep niet alleen ongelijkmatig, zij is tevens beperkt omdat de beweging zich niet doorzet. Zo kan worden gewezen op het feit dat Nederlands-allochtone voetballers tot de beste voetballers ter wereld behoren, maar dat zij niet voorkomen in de besturen van de nationale voetbalclubs. Of dat er ondertussen grote aantallen allochtone medische specialisten zijn, maar dat die niet worden opgenomen in de besturen van ziekenhuizen, in medische faculteiten of in faculteitsbesturen. De beweging opwaarts zet zich dus niet door tot het allerhoogste niveau. Vermoedelijk betreft hier een 'glazen plafond' waarvan het bestaan eerder in de vrouwenbeweging is gesignaleerd. Het andere voorbeeld betreft de incorporatie via een andere route dan de arbeidsmarkt, namelijk het huwelijk. Het bestaan van bepaalde uitsluitingsvormen op de ene markt (arbeid) kan zeer wel samengaan met vormen van insluiting op andere terreinen (huwelijk). De 'toegangseisen' verschillen per deelmarkt en juist in deze verschillen komt het gemengde karakter van de sociale werkelijkheid tot uitdrukking.

Allochtonen valt de opwaartse mobiliteit eerder op dan autochtonen. Zij zoeken naar geslaagde land- en groepsgegoten, en ontlene trots en eigenwaarde aan hun succes. Dit is een proces van *empowerment* waarbij het allochtonen duidelijk wordt dat ook zij hier maatschappelijk succesvol kunnen zijn. Al worden de fortuinlijke allochtonen makkelijk weggezet als 'tokens' en 'bounties', hun betekenis als voorbeeldfiguur en identificatieobject voor lager gesitueerde groepen is van niet te onderschatten betekenis. Voorwaarde voor deze functies is dat zij zichtbaar worden in de samenleving of in de eigen gemeenschap. De allochtone voetbalsterren vervullen dergelijke functies. De zichtbaarheid maakt het voor de autochtone bevolking makkelijk om te wennen aan het bestaan van geslaagde allochtonen en te accepteren dat 'allochtoon succes' geen uitzonderlijk verschijnsel is (analoog aan het gewenning aan vrouwen in hogere functies). De media en in mindere mate de wetenschap bezitten het vermogen om dergelijke successen zichtbaar te maken, maar daartoe is wel nodig dat zij het crisisperspectief verlaten.

Een 'tweedeling' – of meerdeling – doet zich niet alleen voor in termen van sociaal-economische posities, maar ook in termen van leefcultuur en referentiekaders. Dat komt tot uitdrukking in concentratieprocessen, n het streven naar handhaving van de eigen culturele identiteiten en in de verdere ontwikkelingen naar transnationale samenleving (dit laatste is op te vatten als een mondiale groepsvorming). Deze ontwikkelingen sluiten niet uit dat er zich simultaan processen voordoen van culturele assimilatie of hybridisering. Het betreft hier een verdere pluralisering, niet alleen van de allochtone gemeenschappen, maar ook

– en dit is belangrijk – van de autochtone bevolking (denk aan gemengde huwelijken, vakantiereizen, internet, jeugdculturen). Deze en soortgelijke ontwikkelingen maken dat oude verbanden veranderen qua intensiteit, functie en aard; en dat oude concepten als loyaliteit en burgerschap sleets worden. Non-participatie in beperkte nationale domeinen zijn in dit licht bezien zeker niet altijd hetzelfde als sociale uitsluiting, maar even vaak de uitdrukking van een globaliserende wereld.

Tegelijkertijd moet worden gewezen op de veranderende aard van de pluraliteit en de ‘permanentie’ van de culturele verandering – deels omdat het om modieuze trends gaat, deels omdat er nieuwe groepen immigreren en deels omdat de culturele menging tot nieuwe combinaties van leefstijlen leidt. Dit gegeven maakt dat de definiëring van de multiculturele samenleving in termen van sociale cohesie een misconceptie is, omdat niet sociale eenheid en culturele eenvormigheid de kenmerken (horen te) zijn, maar de elasticiteit van, dus de rek in, de samenleving. Alleen door deze rek te maximaliseren, kan er ruimte worden gecreëerd voor een verscheidenheid van leefstijlen, worden meer meerdere routes ter incorporatie in de samenleving open gehouden, en wordt de keuze- en combinatievrijheid van individuen en groepen geoptimaliseerd. Het is deze rek die enige afstand schept ten opzichte van de dwingende participatiedruk van autochtone zijde, en die maakt sociale verbanden minder klef worden. Ook op de arbeidsmarkt, en met name in arbeidsorganisaties, zouden dergelijke parameters de incorporatie en mobiliteit kunnen bevorderen.

46

Een bijzondere vorm van hybriditeit is wat eerder is genoemd de Januskop van de overheid. Dit verschijnsel manifesteert zich – zoals in het voorgaande uitdoeken gedaan – met onverbidelijke regelmaat op diverse terreinen zoals de immigratie- en asielproblematiek, de armoedevorming, de wijkconcentratie, de werkloosheid. De overheid zou meer gewezen moeten op haar verwevenheid met de samenleving en dus op haar aandeel in het ontstaan van sociale problemen. Deze Januskop is niet altijd te vermijden, maar de erkenning ervan is vooralsnog een probleem. Ook hier geldt dat het geen pas geeft om deze meerkoppigheid van de overheid onder het tapijt te bezemen.

Vanwege deze sociaal-economische en culturele heterogeniteit en politieke meerduidigheid is het zaak om in- en uitsluiting als hybride verschijnselen te blijven beschouwen die tijdelijk en zelfverkozen kunnen zijn. Preciezer gesteld: in- en uitsluiting kunnen samengaan, wat afhankelijk is van het domein, het niveau, de middelen enzovoort. Zo hoeft de eerder besproken mantelzorg in eigen kring niet per te haaks te staan op de formele participatie op de arbeidsmarkt. Het is evenzeer mogelijk om de betrokkenen te stimuleren om die zorg te blijven continueren en die continuïteit met financiële en andere incentives mogelijk te maken. Dat leidt niet tot een ‘of-of-situatie, maar tot een ‘en-en-situatie’. Begrippen als in- en uitsluiting verliezen in het licht van het voorgaande hun elementaire onderscheidingskracht en hebben hooguit heuristische waarde. Dat maakt niet alleen het zoeken naar precieze definities noodzakelijk, maar dwingt ook de waardering van

bepaalde verschijnselen opnieuw te bezien. Tot dan zullen hybriditeit en ambivalentie samengaan.

LITERATUUR

- Abell, P. (1994) *Belemmering voor minderheden bij toetreding tot de arbeidsmarkt. Een inventariserend onderzoek*; TWCM/Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, z. pl.
- Abell, P. (1998) 'Uitsluiting door selectie', blz. 29-47 in L. van den Broek en P. Abell *Verborgene drempels*, Utrecht: Forum.
- Beek, K. van (1993) *To be Hired or not be Hired, The employer Decides. relative Chances of Unemployed jobseekers on the Dutch Labor Market*, Proefschrift UvA.
- Berkel, R. van, A. Brand en J. Maaskant (1996) *Uitgeschreven of afgeschreven? Werklozen in de tijd gevolgd*, Utrecht: Van Arkel.
- Blokland-Potters, T. (1998) *Wat stadsbewoners bindt. Sociale relaties in een achterstandswijk*, Kampen: Kok Agora.
- Bocker, A. (1993) *Turkse migranten en sociale zekerheid. Van onderlinge zorg naar overheidszorg?*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bocker, A. en L. Clermonts (1995) *Poortwachters van de Nederlandse arbeidsmarkt*, Instituut voor Rechtssociologie, Nijmegen.
- Bolt, G. (2001) *Wooncarrières van Turken en Marokkanen in ruimtelijk perspectief*, Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit Utrecht.
- Bousetta, H. (1996) 'Kunst, cultuur en literatuur in de Marokkaanse gemeenschap in Nederland', *Migrantenstudies*, nr. 4: 182-194.
- Bovenkerk, F. en E. Breuning-Van Leeuwen (1978) 'Rasdiscriminatie en rasvoordeel op de Amsterdamse arbeidsmarkt', blz. 31-58 in F. Bovenkerk (red.) (1979) *Omdat zij anders zijn. Patronen van rasdiscriminatie in Nederland* Amsterdam.
- Bovenkerk, F., M. Gras en D. Ramssoedh (1994) *Discrimination against migrant workers and ethnic minorities in access to employment in The Netherlands*, Geneva, ILO.
- Brand, A. (1989) *Minima en schulden in de Maasstad*, Gemeentelijke Sociale Dienst, Rotterdam.
- Brunt, L., H. Grotenberg, H. Ronden (1993) *Frauderen. Achtergronden van uitkeringsfraudeurs en uitkeringsfraude*, Amsterdam: Spinhuis.
- Burgers, J. en G. Engbersen (1999) *De ongekende stad 1. Illegale vreemdelingen in Rotterdam*, Amsterdam: Boom.
- Dagevos, J. (1998) *Begrensd mobiliteit. Over allochtone werkenden in Nederland*, Assen: Van Gorcum.
- Doorn, J.J.A. van (1985) 'Het miskende pluralisme. Een herformulering van het minderhedenvraagstuk', blz. 67-96 in G.G. Cain et al. *Etnische minderheden en beleid. Wetenschap en beleid*, Meppel: Boom.
- Duyvendak, J.W. (1999) 'Zeven mythen over de wijkaanpak', in J.W. Duyvendak en R. Hortulanus *De Gedroomde wijk. Methoden, mythen en misvattingen in de nieuwe wijkaanpak*, Utrecht: Forum-essay.
- Duyvendak, J.W. (1999) 'De toekomst van multicultureel Nederland', *Rekenschap*, maart: 38-46.

- Duyvendak, J.W. (2001) 'De maakbare migrant', in J.W.Duyvendak et al. (red) *Bij nader inzien, het integratiedebat op afstand bekeken*, Houten: Bohn Stafleu van Loghum (in druk).
- Engbersen, G. en R. van der Veen (1987) *Moderne armoede*, Leiden: Stenfert Kroese.
- Engbersen, G. (1990) *Publieke bijstandsgeheimen. Het ontstaan van een onderklasse in Nederland*, Antwerpen/Leiden: Stenfert Kroese.
- Engbersen, G., J. van der Leun, R. Staring en J. Kehla (1999) *De ongekende stad 2. Inbedding en uitsluiting van illegale vreemdelingen*, Amsterdam: Boom.
- Essed (1991) *Inzicht in alledaags racisme*, Utrecht: Spectrum.
- Glastra, F. en P. Schedler (2001) 'Taal, taal en nog eens taal. Ontwikkelingen in het inburgeringsbeleid van nieuwkomers', *Migrantenstudies*, nr. 1: 2-19.
- Gowricharn, R.S. (1992) *Tegen beter weten in. Een essay over de sociology en de economie van de 'onderklasse'*, Leuven/Apeldoorn: Garant Uitgevers.
- Gowricharn, R.S. (1995) 'De peuter als trekpaard', *Contrast*, nr. 39/40, december.
- Gowricharn, R.S. (1996a) 'Mantelzorg voor zorgliefde', *Contrast*, nr. 21, 20 juni.
- Gowricharn, R.S. (1997a) 'Assimileren of bungelen. Hollandse rituelen op de werkvloer verplichte kost', *Contrast*, 2 mei.
- Gowricharn, R.S. (1997b) 'De identiteit van de tuin. Sociale cohesie in de concentratiewijk', *Contrast*, 29 mei.
- Gowricharn, R.S. (1998a) 'Nieuwe inboorlingen. Intelligentie tests als rituele bevestiging', *Contrast*, nr. 8, maart.
- Gowricharn, R.S. (1998b) 'Het Hollands onbehagen. Universalisme en particularisme in de multiculturele samenleving', *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, juni.
- Gowricharn, R.S. (1998c) 'Hollands heilige koe. Waarom is de Nederlandse taal zo belangrijk?', *Contrast*, nr. 32, 15 oktober.
- Gowricharn, R.S. (1998d) 'De toekomst van het paradijs', blz. 13-17 in B. Senstius, et al. (red) *De zomer van 1998. Een portefeuille voor de 15e minister*, Utrecht: Forum.
- Gowricharn, R.S. (1998e) 'Paradoxen van de immigratie', *Openbaar Bestuur*, november.
- Gowricharn, R.S. (1999) 'Huidskleur in Nederland', *Contrast*, nr. 6, 11 februari.
- Gowricharn, R.S. (2000a) *De grenzen van de polder. Over de armoede van allochtonen in Nederland*, Utrecht: Forum essay.
- Gowricharn, R.S. (2000b) *Thuis zijn in de kunst*, Utrecht: Forum essay.
- Gowricharn, R.S. en J. Schuster (2001) 'Diaspora and transnationalism. The case of Surinam', in R. Hofte en P. Meel (eds.) *Continuities and discontinuities in the Caribbean*, Kingston.
- Haan, J. de en W. Knulst (2000) *Het bereik van de kunsten*, SCP, Rijswijk.
- Hoekstra, L. (1990) *Minima en schulden. De etnische factor*, Gemeentelijke Sociale Dienst, Rotterdam.
- Hoetink, H. (1973) *Slavery and race relations in the Americas: an inquiry into their nature and nexus*, New York: Harper & Row Publishers.

- Hofstee, W.K.B., W.H. Campbell, A. Eppink, A. Evers, R.C. Joe, J.M.H. van der Koppel, H. Zweers, C.E.S. Choenni en T.J. van der Zwan (1990) *Toepasbaarheid van psychologische tests bij allochtonen. Rapport van de screeningscommissie ingesteld door het LBR in overleg met het NIP*, Utrecht, LBR.
- Hooghiemstra, B.T.J., K.W. Kuipers en Ph.J. Muus (1990) *Gelijke kansen voor allochtonen op een baan? Wervings- en selectieprocessen op de arbeidsmarkt voor on- en laaggeschoolden*, Instituut voor sociale geografie, UvA, Amsterdam.
- Kloosterman, R. en J. Rath (1996) 'Kunst en populaire cultuur. Een onontgonnen onderzoekerterrein', *Migrantenstudies*, nr. 4: 177-181.
- Koenis, S. (1997) *Het verlangen naar gemeenschap. Over moraal en politiek in Nederland na de verzuiling*, Amsterdam: Van Gennep.
- Lavrijsen, R. (1999) *Culturele diversiteit in de kunst*, 's-Gravenhage: Elsevier.
- Loontechnische Dienst (1993) *Het stichtingsakkoord over etnische minderheden in de praktijk. Eerste vervolgmeting*, Loontechnische Dienst, Den Haag.
- Meerman, M. (1999) *Gebroken wit. Over acceptatie van allochtonen in arbeidsorganisaties*, proefschrift Leiden.
- Minden, J.J.R. van (1998) *Alles over psychologische tests*, Amsterdam/Antwerpen: Veen.
- Muus, Ph. (2000) *Sopemie Netherlands 1999*, Ercomer, FSW, Universiteit van Utrecht.
- Niesing, W., B.M.S. van Praag en J. Veenman (1994) 'The Unemployment of Ethnic Minority Groups in The Netherlands', *Journal of Econometrics*, nr. 1: 173-196.
- Oenen, G. van (1999) 'Witheet. Hoe immigratie de Nederlandse politiek ontregelt', *Migrantenstudies*, nr. 2: 113-127.
- Penninx, R. (1988) *Minderheidsvorming en emancipatie. Balans van kennisverwerving ten aanzien van immigranten en woonwagenbewoners*, Alphen aan de Rijn: Samsom.
- RMO (1999) *Nationale identiteit in Nederland. Internationalisering en nationale identiteit*, Den Haag: SDU.
- Ruim baan voor culturele diversiteit*, Ministerie van OC&W, Zoetermeer (1999).
- Ruiter, A. de (2000) *De multiculturele arena*; Oratie, KUB.
- Saharso, S. (1992) *Jan en alleman: etnische jeugd over etnische identiteit, discriminatie en vriendschap*, proefschrift, Amsterdam.
- Sansone, L. (1992) *Schitteren in de schaduw. Overlevingsstrategieën, subcultuur en etniciteit van Creoolse jongeren uit de lagere klassen in Amsterdam, 1981-1990*, Amsterdam: Spinhuis.
- Schnabel, P. (2000) *De multiculturele illusie*, Utrecht: Forum-essay.
- Schuster, J. (1999) *Poortwachters over immigranten. Het debat over immigratie in het naoorlogse Groot-Brittannië en Nederland*, proefschrift, Universiteit Utrecht.
- Staring, R. en Zorlu (1996) 'Thuis voor de buis. Turkse migranten en satelliet-teevee', *Migrantenstudies*, nr. 4: 211-221.

- Swaan, A. de (1989) *Zorg en staat*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Te Nijenhuis, J. (1997) *Comparability of test scores for immigrants and majority group members in The Netherlands*, proefschrift VU.
- Tesser, P.T.M., C.S. van Praag et al. (1995) *Concentratie en segregatie*, Sociaal en Cultuur Planbureau, Rijswijk.
- Twuyter, M. (1995) *Culturele diversiteit in organisaties. Een kansrijk perspectief*, Schiedam: Scriptum.
- Veen, J. van (2001) 'Allochtone dienders moeten zwijgen', *Contrast*, nr. 10, 22 maart.
- Veenman, J. (red.) (1990) *Ver van huis. Achterstand en achterstelling bij allochtonen*, Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Veenman, J. (1995) *Onbekend maakt onbemind. Over de selectie van allochtonen op de arbeidsmarkt*, Assen: Van Gorcum.
- Verkuyten, M. (1997) 'Redelijk racisme'. *Gesprekken over allochtonen in oude stadswijken*, Amsterdam: AUP.
- Veraart, J. (1996) *In vaders voetspoor. Jonge Turken op de arbeidsmarkt*, proefschrift Utrecht.
- Vijver, van de F. en N. Bleichrodt (2001) 'Conclusies', blz. 237-244 in N. Bleichrodt en F. van de Vijver (red.) *Diagnostiek bij allochtonen. Mogelijkheden en beperkingen van psychologische tests*, Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Vries, S. de (1992) *Working multi-ethnic groups: the performance and well-being of minority and majority workers*, Gouda: Quint.
- Zwaard, J. van der (1998) 'Institutionele mechanismen in een groeisector. Opvoedingsvoorlichting aan jonge moeder', blz. 107-120 in P. Schedler en F. Glastra (red.) *Voorlichting in veldtheoretisch perspectief. Uitgangspunten en casestudies*, Utrecht: Lemma.
- Zwaard, J. van der en J. de Ruiter (1999) *De geleefde werkelijkheid achter de cijfers. Allochtone vrouwen en armoedekwesties*, Rotterdam: Argus.